

રુદ્રમ્

દિવ્ય જુવન સંઘ, અમદાવાદ

રુદ્ર, શિવ અને લિંગ સંપ્રદાય

લેખક

ચંદ્રશંકર અમૃતલાલ બુચ, બી.એ.

ભૂતપૂર્વ સંસ્કૃત અધ્યાપક
સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ, મુંબઈ

અને

રુદ્રાધ્યાય

(મૂળ, ભાષાન્તર, ટીકા અને વ્યુત્પન્ન શબ્દો સહિત)

સંપાદક અને અનુવાદક

ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ, એમ.એ.

સંસ્કૃત અધ્યાપક, ડી. જે. સિંઘ કોલેજ, કરાચી
Studies in Dasharupakamના લેખક

શ્રી સ્વામી શિવાનંદ જ્ઞાનયજ્ઞ નિધિ

દિવ્ય જીવન સંઘ, અમદાવાદ

પ્રકાશક :

શ્રી સ્વામી શિવાનંદ જ્ઞાનયજ્ઞ નિધિ
દિવ્ય જીવન સંઘ, અમદાવાદ

કાર્યાલય :

શિવાનંદ આશ્રમ
જોધપુર ટેકરી, સેટેલાઈટ માર્ગ
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫.

ફોન : ૦૭૯-૨૬૮૬૧૨૩૪, ફેક્સ : ૨૬૮૬૨૩૪૫
E-mail : sivananda_ashram@yahoo.com
Website : <http://www.divyajivan.org>

પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રત - ૧૦૦૦

કિંમત રૂ. ૩૦

શ્રીશ્રીશ્રી અષ્ટલક્ષ્મીભવન અને શ્રી સ્વામી ચિદાનંદ યોગધ્યાન
મંદિરના દશમ પાટોત્સવ તથા પૂજ્ય શ્રી સ્વામી અધ્યાત્માનંદજી
મહારાજના દ્વિતીયા પ્રાગટ્યપર્વ પ્રસંગે મુદ્રિત.

મુદ્રક :

પ્રિન્ટ વિઝન પ્રા. લિ.

“પ્રિન્ટ વિઝન હાઈસ”

આંબાવાડી બજાર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

ફોન : (૦૭૯) ૨૬૪૦ ૫૨૦૦, ૨૬૪૦ ૩૩૨૦

રુદ્રમ્

વિશ્વ કલ્યાણ માટે પોતાના કંઠે વિષ ધારણ કરીને રહેલા આશુતોષ મહાદેવ ભગવાન નીલકંઠની ઉપાસના કે આરાધના માટે યુગોથી અગણિત સ્તોત્રોનું આલેખન થયું છે. આવી સ્તુતિ પરંપરાની હારમાળામાં શુકલ યજુર્વેદીય રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીનું સ્થાન પ્રમુખ છે. સર્વ સાધારણ મુમુક્ષુ અધ્યાયના ‘નમસ્તે રુદ્રમન્યવ ઉતોતડઈષવે નમઃ’ ઈત્યાદિ મંત્રો કે જે નમકમ્ તથા ‘નમઃ રશ્વેભ્યઃ રશ્વપતિભ્યશ્ચ વો નમો નમો ભવાય ચ રુદ્રાય ચ નમઃ’

રુદ્રમ પુસ્તકનો પ્રારંભ શ્રી ચંદ્રશંકર અમૃતલાલ બુચના વિસ્તૃત લેખ રુદ્ર, શિવ અને લિંગ સંપ્રદાય સાથે થાય છે. તેથી લેખકના વિષદ જ્ઞાનાર્જનનો લાભ આપણને પણ મળે છે. જામનગર જીલ્લાના અલિયાડા વિદ્યાધામની ગંગાજળા વિદ્યાપીઠના દિવંગત કુલપતિ તથા સૌરાષ્ટ્ર વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રથમ કુલપતિ આદરણીય શ્રી ડોલરભાઈ રંગીલભાઈ માંકડે આ પુસ્તકનું આલેખન ૧૯૨૮માં કરાંચી ખાતે કરેલું. અત્યારે ઉપલબ્ધ વિષદ સાહિત્યની જેમ ત્યારે મુદ્રણ અને મુદ્રિત સામગ્રી સરળ અને સહજતાથી પ્રાપ્ત ન હતી. તે વખતનું તેમનું ચિંતન પણ તે સમયના પ્રાપ્ત સંજોગો અને ગ્રંથો પર જ આધારિત હતું. છતાં ખૂબ જ પ્રમાણિક અને મૌલિક તેવાં તેમનાં ચિંતનનો પ્રસાદ તેમની ચોથી પેઢી સુધી સચવાયેલો રહ્યો છે. આ પવિત્ર ચિંતનની એક પ્રત તેમના જ પારીવારિક પરિજન ડૉ. અરૂણભાઈ બક્ષી પાસેથી જોવા અને વાંચવા મળેલી; ત્યારે ફરીથી તે વખતનાં ગુજરાતી અને વ્યક્ત કરવાની પ્રમાલીને થોડું પરિમાર્જિત કરી પુનઃમુદ્રણ કરવાની અનુમતિ આદરણીય ડૉ. કાકાના પૌત્ર દ્વારા મળી તદર્થે આપણે સૌ તેમના આભારી રહીશું.

આ પુસ્તકનું પુનઃમુદ્રણ કોઈપણ પ્રકારના અર્થોપાર્જન કે વ્યવસાયિક દષ્ટિથી કરવામાં આવેલ નથી. તેથી મૂળ પુસ્તકમાં ખૂટતી સામગ્રી ઈતર ઉપલબ્ધ-પ્રાપ્ત ગ્રંથોમાંથી સંપાદન કરીને તેનો સમાવેશ પાઠકો, સાધકો અને મુમુક્ષુઓ ના લાભાર્થે કરવામાં આવેલો છે. આ બધો પરિશ્રમ જ્ઞાનવૃદ્ધ, વયોવૃદ્ધ અને તપોવૃદ્ધ ડૉક્ટર મફતભાઈ જ. પટણી સાહેબે કરેલ છે, જેનું ફળ ભગવાનરુદ્ર તેમની કૃપા દષ્ટિથી તેમને આપશે જ તે નિર્વિવાદ સત્ય છે. સુંદર આવરણ પૃષ્ઠ, શુદ્ધ મુદ્રણ અને સમયસરનું પ્રસ્તુતિ કરણ કરી આપવા બદલ પ્રિન્ટ વિઝનના મિત્રોને પણ સાધુવાદ.

ભગવાન રુદ્રના અમોઘ આશિષ સર્વે પાઠકો પર સદૈવ રહો, એજ અભ્યર્થના તથા ઐં નમઃ શિવાય સાથે,

વૈશાખ (અધિક) સુદ પાંચમ,
ત્રિવેણી ઘાટ,
ઋષીકેશ-૨૦૧૦.

આપનો જ આત્મા,
શ્રીગુરુચરણ આશ્રિત,
સેવક,
સ્વામી અધ્યાત્માનંદ.

નિવેદન

पुराणमित्येव न साधु सर्वं
न चापि काय नवमित्यवद्यम् ।
संतः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते
मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥

સમાજનો કોઈ પણ ભાગ પોતાનો પ્રાચીન વારસો ભૂલી જવાનું સાહસ ન કરી શકે. આપણાં પ્રાચીન સાહિત્ય, કળા, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં ડહાપણ, સૌંદર્ય અને જ્ઞાનના અખૂટ અને અમૂલ્ય ખજાના ભર્યા છે. જ્ઞાતિ તેમજ સમાજના દરેક સભ્યની ફરજ છે કે આ ખજાનાનો બને તેટલો ઉપયોગ કરવો. આજે તો સમય એવો આવી લાગ્યો છે કે આંખો મીચી માત્ર પ્રાચીન પરંપરાને જ વળગવામાં સાર નથી એમ મનાય છે. જૂના વિચારોને નવી દૃષ્ટિએ તપાસી, તેમાંથી સંગત અર્થ લઈ આપણા જીવનનું નવીન સંસ્કરણ કરવામાં જ કૃતકૃત્યતા છે.

આવા વિચારોથી, વર્ષો અને યુગોથી, આપણા વ્યક્તિત્વ અને સંસ્કારોને ઘડી રહ્યા છે તેવાં પુસ્તકોની આવૃત્તિઓ અર્વાચીન જમાનાને અને તેમાં થયેલ વિચારવિકાસને ધ્યાનમાં રાખી પ્રસિદ્ધ કરવાનું અમે માથે લીધું છે. અમે આ ગ્રંથમાળાના લેખકો પસંદ કરવામાં પૂરતી કાળજી લેવાનું નક્કી કર્યું છે અને બે કસોટીએ કસ્યા પછી જ પુસ્તક બહાર મૂકવું એમ ધાર્યું છે: પુસ્તકમાં સાધારણ જનસમાજ તથા વિદ્વાનો બંને આનંદ લઈ શકે એવી સંકલના કરવી તથા સત્યનો પ્રકાશ કરવો. હેતુ માત્ર જૂનું સાહિત્ય બરાબર જાણીતું થાય, સમજાય અને વપરાય તેટલો જ છે.

ચંદ્રશંકર બુચ
ડોલરરાય માંકડ

પ્રાસ્તાવિક

અવતરણ

રુદ્રાધ્યાયની આ આવૃત્તિ છપાવવામાં ક્ષમાયાચનાની જરૂર નથી. ગુજરાતી ભાષામાં તેમજ બીજી કોઈ પણ ભાષામાં રુદ્રાધ્યાયની જુદી આવૃત્તિ આવાં ધોરણ ઉપર રચાયેલી જાણી નથી. યજુર્વેદસંહિતાના પૂરમાં પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનોએ રુદ્રાધ્યાય ઉપર આનુષંગિક ટિપ્પણો લખ્યાં હોય તે જુદી વાત છે એટલે આ આવૃત્તિ તદ્દન નિરાળી દૃષ્ટિએ જ થઈ છે તે ચોખ્ખું છે. આ આવૃત્તિમાં રુદ્રાધ્યાયનું ભાષાન્તર આપ્યું છે તે સરળ છે અને ખાસ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ન વાંચનારને આડખીલીરૂપ ન થઈ પડે તે માટે ટીકા નાના ટાઈપમાં છપાવેલ છે. આ અંગ આ આવૃત્તિની ઉપયોગિતામાં જરૂર વધારો કરશે.

મૂળ છાપવામાં વિવેચન પદ્ધતિને અનુસરાયું નથી તેનું કારણ સમય અને સાધનનો અભાવ જ છે. હાથપ્રતો મેળવી શકાયી નથી અને માત્ર એક જ છાપેલી પ્રત ઉપરથી મૂળ અહીં છપાવ્યું છે, છતાં આ આવૃત્તિનાં બીજાં અંગો આ ઊણપ પૂરી દેશે એમ આશા છે.

ઈશ્વરનાં નામોનું સ્તવન

બુદ્ધનાં હજાર નામની ગણતરી કરતું એક પુસ્તક જર્મનીમાં હમણાં જ બહાર પડ્યું છે.^૧ તેની એક સમાલોચનામાં વિવેચક લખે છે.^૨ *Some-where halfway between interminable orthodox litanies and the hundred thousandold multiplication of the Om padme hum on a Tibetan prayer mill, this list of a thousand Buddha names and titles have to be placed. It certainly leaves the Satarudriya of Sanskrit literature far behind.* આ ઉલ્લેખ જ બતાવે

---

૧. Tausend Buddhanamen Des Bhadrakalpa, Nach einer fuenfsprachigen Polyglotte, herausgegeben von Frederich Weller (Liepzig) MCMXXVIII. £ 2.

૨. ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા.

છે કે રુદ્રાધ્યાય કે શતરુદ્રીય કે રુદ્રી આવા નામના સંગ્રહોમાં પહેલો પ્રયત્ન હતો. રુદ્રાધ્યાય યજુર્વેદની વાજસનેય સંહિતાના સોળમા અધ્યાયરૂપ અને તૈત્તિરીય સંહિતાના પાંચમા અધ્યાયરૂપ છે. આમ, વૈદિકકાળ જેટલું જૂનું આ પુસ્તક છે, પરંતુ આજના બુદ્ધિપ્રધાન જમાનામાં આવાં નામ માત્રના સંગ્રહનો અર્થ ન સમજાય તેવો છે. “ખાલી નામના લિસ્ટથી શો ફાયદો” એમ ઘણી વખત સંભળાય છે. આનો જવાબ મેળવતાં પહેલાં જે કાળે આ નામનાં લિસ્ટ થયાં હતાં તે કાળના સમાજની સ્થિતિ તપાસવી યોગ્ય છે. વૈદિક યુગમાં પણ યજુર્વેદનો યુગ ઋક્ અને સામથી જુદો છે. જ્યારે બ્રાહ્મણો ક્રિયાકાંડને સર્વસ્વ ગણવા મંડ્યા, જ્યારે જીવનની તાજગીભરી સર્જનશક્તિવાળાં ઋક્ સૂક્તોની પ્રેરણા નવું સર્જન કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે એવી સ્થિતિમાં આવી. જ્યારે જાજરમાન જાહોજલાલીનાં ખોખાં જ સમાજની દૃષ્ટિએ રહ્યાં ત્યારે આ કર્મકાંડનું મોજું સપ્તસિન્ધુના આર્યો ઉપર ફરી વળ્યું. મનુજાતના બાલ્યકાળથી જ જાદુ વગેરેમાં માનતો આવ્યો છે અને વહેમ અને શ્રદ્ધાથી અર્ધમિશ્રિત હૈયાંઓ, જ્યારે જીવનપ્રવાહ સમી સર્જનશક્તિ વહી જાય ત્યારે માત્ર બાહ્ય આચારને વળગી રહે તેમાં નવાઈ નથી. આ કર્મકાંડયુગમાં પોતાના અધિષ્ઠાતા દેવને પ્રસન્ન કરવાની ઈચ્છા દરેક પૂજકને તીવ્ર રહેતી અને મનુષ્ય સ્વભાવના સામ્યથી દેવોને પણ માનુષિક ગુણોવાળા ગણી^૩, આમ, વિવિધ નામોના સંગ્રહોથી તેમને સંતોષવાના પ્રયત્નો કરાતા. આમ, આ નામસંગ્રહ સાહિત્ય મનુષ્ય સ્વભાવનું જ પરિણામ છે.

રુદ્રાધ્યાયનું આંતરસ્વરૂપ

રુદ્રાધ્યાય, ઉપર કહ્યું તેમ યજુર્વેદસંહિતાનો ભાગ છે. તેના અગિયાર અનુવાક છે. અનુવાક શબ્દ જ સાર્થ છે. ધીમે ધીમે ભક્ત દેવને પૂરા ધ્યાનમાં, તેનાં વિવિધ નામો લઈ બોલાવે તેને અનુવાક કહી શકાય. આ અગિયાર અનુવાકમાં છેલ્લો અગિયારમો અનુવાક તો આગળના અનુવાકમાં આવેલાં

---

૩. આવી જ માનસિક સ્થિતિ, ઋગ્વેદના કાળના દેવો anthropological છે કે નહીં તે ચાસ્કના સમયથી ચર્ચાતા વિષયને સમજાવે છે.

વિશેષણોની જાણે કે સમાલોચના જ કરતો હોય એમ લાગે છે. પહેલો અને દશમો અનુવાક ઋગ્વેદની ઋચાઓનો સંગ્રહ કરે છે એટલે તેને પણ યજુર્વેદની સાથે કંઈ સંબંધ ન હોઈ શકે. બાકીના આઠ અનુવાક મૂળ હોય એમ લાગે છે. આ નિર્ણયને દરેક અનુવાકના આંતરિક સ્વરૂપથી પૂરતી પુષ્ટિ મળે છે. રુદ્રાધ્યાય રુદ્રનાં સો નામોનો સંગ્રહ છે તે જાણીતી વાત છે. અને જે કાળમાં કર્મકાંડનું એટલું જોર નહોતું તે ઋગ્વેદના કાળમાં નામોનાં લિસ્ટ બન્યાં હોય તેમ ન બને અને જોઈ શકાય તેમ છે કે પહેલા અને દશમા અનુવાકમાં રુદ્રની પ્રાર્થના જ છે, નામનું લિસ્ટ બનાવવાનો પ્રયત્ન જરાયે નથી. જ્યારે તેથી ઊલટું, વચલા આઠ અનુવાકમાં ખરા નમસ્કાર રૂપે નામોની સળંગ યાદી જ છે એટલે એમ લાગે છે કે રુદ્રનાં સો નામનો સંગ્રહ કરવાની ઈચ્છાવાળા ઋષિએ તો માત્ર આ આઠ જ અનુવાકમાં તેમ કર્યું છે પણ પછીના કાળમાં. વધુ પવિત્ર ગણાવવા કે વધુ પ્રાચીન મનાવવા કે વધુ પ્રમાણભૂત બતાવવા કોઈ ઋષિએ પહેલો, દશમો અને અગિયારમો એમ ત્રણ અનુવાક વધાર્યા; એટલે મૂળ અનુવાક આપણે વચલા આઠ જ ગણવા જોઈએ.

હવે શતરુદ્રીય નામની સાર્થકતા જોઈએ. તે પ્રમાણે આમાં સો નામો હોવાં જોઈએ પણ આજે ગણવા બેસતાં નામો અને વિશેષણો લગભગ ૨૭૪ થવા જાય છે. પાછળના સ્તોત્રયુગમાં શિવસહસ્રનામનો એક સંગ્રહ થયો છે.^૪ તેમાંનાં હજાર નામમાંથી લગભગ ૧૬૩ કે તેટલાં નામો અને વિશેષણો તો આ રુદ્રીમાંથી જ લીધેલ છે^૫ એટલે પ્રશ્ન એ થાય છે કે જે ઋષિએ આને શતરુદ્રીય કહી તેણે તેમાં સો જ નામો જોયાં હશે કે વધુ? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવો કદાચ સહેલો ગણાય પણ જવાબનો પુરાવો આપવાનું કાર્ય તો લગભગ અશક્ય જ છે. શતરુદ્રીય નામ છે એટલે મૂળ સંગ્રહમાં સો નામો

૪. શતરુદ્રીયની અક્ષર જેમ બુદ્ધનાં સહસ્રનામના સંગ્રહ ઉપર થઈ તેમજ બુદ્ધના સહસ્રનામના સંગ્રહથી જ આવા સંગ્રહો થયા હશે. ભક્તિમાં, પૂજામાં અને દૈનિક નિત્યકર્મમાં બૌદ્ધ ધર્મે હિન્દુ ધર્મ ઉપર બહુ જબરી અસર કરી છે.

૫. આ સંગ્રહ, પરિશિષ્ટ તરીકે અહીં છાપ્યો છે તેમાં રુદ્રીમાં આવતાં નામ કે વિશેષણની પાસે અનુવાક અને યજુની સંખ્યા મૂકેલ છે.

હશે એમ માનીએ તો આજે પૃથક્કરણ કરતાં ૨ થી ૮મા અનુવાકમાં ૨૭૪ નામો કાં નીકળે? અત્યારે દરેક અનુવાકમાં યજુ(સૂત્ર)ની સંખ્યા જુદી જુદી છે. બીજામાં ૧૩, ત્રીજા ને ચોથામાં ૧૭, પાંચમા ને છઠ્ઠામાં ૧૫, સાતમામાં ૧૬, આઠમામાં ૧૭, નવમામાં ૧૮ યજુઓ છે, જ્યારે માણસ એક ધ્યેયથી જ લખવા બેસે ત્યારે તે આવી સંખ્યાની અસાધારણ વહેંચણી ન જ કરે, અહીં તો રુદ્રનાં સો નામનો જ સંગ્રહ કરવાનું ધાર્યું હતું એટલે દરેક અનુવાકમાં અમુક જ યજુઓ ગોઠવવાનું અનુકૂળ પડ્યું હશે અને તે પ્રમાણે આ આઠ અનુવાકમાં પણ યજુઓની સંખ્યામાં પહેલાં તો અત્યારે છે તેના કરતાં બીજી જ સ્થિતિ હશે, પરંતુ દરેક અનુવાકમાં કેટલા યજુઓ હશે તેનું અનુમાન થઈ શકે તેમ નથી. રુદ્રની અગિયાર સંખ્યા ધારીએ તો દરેકમાં અગિયાર યજુઓ હોય એમ બને; પણ તેથી સો નામની સંખ્યા પૂરી થતી નથી એટલે આ પ્રશ્નને અત્યારે તો એમ જ રહેવા દઈ માત્ર એટલું જ કહીશું કે જેમ સંસ્કૃતમાં બીજા લગભગ દરેક પુસ્તકમાં બન્યું છે તેમ અહીં પણ કર્મકાંડી બ્રાહ્મણોનો હાથ જરૂર ફર્યો છે.

આજે શૈવધર્મી બ્રાહ્મણો રુદ્રીના પાઠ વખતે આ અગિયાર અનુવાક ઉપરાંત ચમકના બીજા અગિયાર મંત્રો બોલે છે. આ મંત્રોને અમે પ્રક્ષિપ્ત તરીકે છેલ્લે છપાવ્યા છે અને શ્રદ્ધાળુની સગવડ ખાતર તેનું ભાષાન્તર પણ આપ્યું છે, પરંતુ આ ભાગ તો ઘણા જ પાછળના કાળમાં ઉમેરાયો હશે. આજે યજુર્વેદસંહિતામાં (વા.સં.) અગિયાર અનુવાકો તો બરાબર મળે છે એટલે પહેલા, દશમા અને અગિયારમા અનુવાકને પ્રક્ષિપ્ત ગણવામાં આવે તો તે પ્રક્ષેપ યજુર્વેદસંહિતાના સંગ્રહ પહેલાં થયો હશે એમ માનવું પડે. પરંતુ આ અગિયાર મંત્રો(ચમકમ્) તો યજુર્વેદસંહિતામાં પણ નથી દેખાતા એટલે તેનો વધારો તો તેની પછીના કાળમાં કોઈ ક્રિયાકાંડપરાયણ બ્રાહ્મણે કર્યો હશે એમ લાગે છે.

ક્રિયામાણના સાહિત્યનું પૃથક્કરણ કરવાથી હૈયાની ભીની શ્રદ્ધા સુકાઈ જવાનો ભય છે એમ એક મત છે, પણ એવી અંધશ્રદ્ધા રહે તેના કરતાં. સત્યના પ્રકાશ પાસે તે ઊડી જાય તે વધુ ઈચ્છનીય છે તેમ કોણ નહીં માને? સત્યનું મુખ ભલે હિરણ્મય પાત્રથી ઢાંકેલું હોય છતાં પૂષ્પને તે ખોલવા

માટે આપણા જ આર્ષદ્રષ્ટાઓએ પ્રાર્થનાઓ નથી કરી? તો પછી ઘડીભર આપણા અખૂટ અને અપૂર્વ વારસા સમી લાગતી અંધશ્રદ્ધા જો સત્યના પ્રકાશે, ધાર્મિક સાહિત્યના બારીક અને ગંભીર નિરીક્ષણ પાસે ઓસરી જતી લાગે તો તેથી આપણે આપણને જરૂર કૃતકૃત્ય માનવા જોઈએ.

આ આવૃત્તિને જેટલી બને તેટલી ઉપયોગી બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેનું ભાષાન્તર સરળ થયું છે એમ આશા છે. તેમાં લખેલી ટીકામાં બને ત્યાં સુધી ઉલ્લેખો આપી બધા ચોક્કસ મત મૂક્યા છે, છતાં અપૂર્ણ અભ્યાસ કે સમયના અભાવ કે સાધનની અપ્રાપ્તિથી ક્ષતિઓ રહી ગઈ હોય તે શક્ય છે. તે સૌ, જેમ જેમ ધ્યાન પર આવશે તેમ તેમ કૃતજ્ઞતાથી, બીજી આવૃત્તિમાં સુધારવામાં આવશે એટલું જણાવી એવી ક્ષતિઓ દરગુજર કરવા વિનંતી છે.

કરાચી
તા. ૯-૧-૨૯

ડોલરરાય રં. માંકડ

સં ક લ ના

	પૃ.
પ્રાસ્તાવિક	v-ix
રુદ્ર, શિવ અને લિંગ સંપ્રદાય	૧-૨૩
જ્યારે આર્ય પ્રજા જન્મી	૩
મા હિંસી: પુરુષ જગત્	૫
જ્યારે આર્ય પ્રજા જીવાન હતી	૬
શિવકલ્પ	૮
પાશુપત કલ્પ	૧૧
કપાલ ઈત્યાદિ	૧૨
અઘોરપંથમીમાંસા	૧૩
સ્પંદ અને પ્રત્યભિજ્ઞા	૧૪
વીર શૈવ	૧૫
દ્રવિડ વિભાગ	૧૬
શિવ કોણ ?	૧૮
લિંગોપાસના	૧૯
રુદ્રાધ્યાય	૨૪-૫૬
પહેલો અનુવાક	૨૪
બીજો અનુવાક	૩૦
ત્રીજો અનુવાક	૩૩
ચોથો અનુવાક	૩૭
પાંચમો અનુવાક	૩૯
છઠ્ઠો અનુવાક	૪૧
સાતમો અનુવાક	૪૩
આઠમો અનુવાક	૪૫
નવમો અનુવાક	૪૭
દશમો અનુવાક	૫૧
અગિયારમો અનુવાક	૫૫
ચમકમ્ - પ્રક્ષિપ્ત મંત્રો	૫૭
વ્યુત્પન્ન શબ્દો	૬૫

રુદ્ર, શિવ અને લિંગ સંપ્રદાય

એક ઐતિહાસિક સમીક્ષા

યજ્ઞસ્તે રુદ્રભાગેન કલ્પતામદ્ય યજ્ઞહન્
'રુદ્રભાગ આપવાથી તારો યજ્ઞ હવે પૂર્ણ થાઓ.'

શ્રીમદ્ ભાગવત

પ્રાસ્તાવિક

શિવપૂજનનો પ્રચાર ભરતખંડમાં બીજાં બધાં ઇષ્ટપૂજન કરતાં વધારે પ્રમાણમાં થયેલ છે તેનાં કારણોમાં બે તુરત ધ્યાન ખેંચનારાં છે: શિવજીનું આળુંભોળું સ્વરૂપ અને શિવપૂજનની સામગ્રીની સાદાઈ. જે દેવતા ઈન્દ્રને અભય આપે તે જ દેવતા ભસ્માસુરને અલૌકિક વર દઈ દે, જે મહાદેવ રાવણને સુવર્ણખચિત સિંહલદ્વીપનો સમ્રાટ કરીને સ્થાપે તે જ મહાદેવ રામચંદ્રને સમુદ્ર ઉપર સેતુબંધનની શક્તિ અર્પી લંકાનો વિનાશમાર્ગ સુલભ બનાવે: એ શિવજીનું ભોળપણ કે ઉદારતા! જેના પૂજન માટે નવ નવ મસ્તકની કમલ પૂજા પણ ઓછી સામગ્રી મનાય તે જ શિવજી અપૂજ લિંગ ઉપર અજાણે બિલ્વપત્ર તોડી તોડી ફેંકનાર પારધીને તારામંડળમાં અક્ષરસ્થાન સોંપી દે એવો એનો સ્વભાવ. શિવજીના પૂજનમાં ન ખપે તો દેહ પણ નકામો અને ખપે તો એક કમંડળ પાણી અને એક બિલ્વપત્ર. આવી દેવતાની સંપ્રદાયકથાની ઐતિહાસિક સમીક્ષા એ આર્યહૃદયને અનેક રીતે પ્રીતિજનક હોય એમાં નવાઈ નથી.

શિવસ્વરૂપ એ પ્રાચીનતમ ઈષ્ટસ્વરૂપ છે એમાં કશો સંશય નથી, જોકે એ આરાધ્ય દેવતાની કોઈ પ્રાચીન ઇતિહાસગાથા નથી પણ એની લીલાકથા અહાલિશ આગમ અને અઢાર પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. શિવની આરાધના એ અમુક યુગને કે અમુક કાળના વિશે મર્યાદિત ન હોતાં પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી તે અદ્યતન કાળ સુધી એની અર્ચનકથા સંભળાઈ રહી છે; હિમાલયથી સેતુબંધ અને સિંધુથી બ્રહ્મપુત્રા સુધીના દિગંતોમાં એની આરાધના પ્રચલિત છે. લક્ષાવધિ ગામડાંઓના આ ભરતખંડમાં એવું એકેય ગામડું નહિ હોય જ્યાં એક નાનુસૂનું પણ શિવાલય ન હોય. શિવજીના સનાતન રૂપનું આ એક જ પૂરતું દૃષ્ટાંત છે. વાસ્તવિક રીતે શિવસ્વરૂપ એ કંઈ પુરાણ પુરુષોત્તમના અવતારનું કોઈ વિધાન નથી; એ તો હિમાલયથી પણ પુરાણ અને ક્ષીરસાગરથીયે વધારે વિસ્તૃત એવી ઉપાસનાસૃષ્ટિની ભાવનાનું મૂર્ત નિદર્શન છે, સમષ્ટિના ઉપાસ્ય દેવતા છે.

પુરાણકાળે પ્રત્યક્ષ કરેલીના સર્ગ, સ્થિતિ અને પ્રલયની ત્રિધા પ્રવૃત્તિની વિધાયક ત્રિમૂર્તિમાં પ્રલયના અધિષ્ઠાતા દેવતા શિવજીનું સ્વરૂપ અનેરું જ છે. સર્જનશીલ બ્રહ્મા પેઠે શિવજીનું અસ્તિત્વ ચૌદ લોકની પેલે પાર જેટલું વેગળું નથી. સુવર્ણ કોટથી વીંટળાયેલા રત્નજડિત મહાલયોવાળા વૈકુંઠમાં વસતા વિષ્ણુ પેઠે શિવજી અને અકિંચન જનતા વચ્ચે વૈભવના અગમ્ય દુર્ગો ખડા નથી થયા. શિવજી તો જંગલોની પર્ણકુટીઓમાં, ગામડાનાં ઝૂંપડાંઓમાં, ઉપર આકાશ અને નીચે ધરતી જેનું ઘર છે એવા શેરીએ રખડતા વચ્ચડીન ભિક્ષુઓના, સાધુના સંન્યાસીના, અનાથના અશરણશરણ છે. ગરીબમાં ગરીબ માનવતાને શિવજીના સ્વરૂપમાં પોતાનું જ દર્શન થાય છે. એના અંગ પર ભભૂતધારીઓની રાખ ચોળેલી છે, એના શિર પર જટાધારીઓનો કપર્દ છે, એના કંઠમાં ગારુડીઓના સર્પ છે, એના હાથમાં નટલોકનાં ડમરુ છે. એના શરીરે નાગાબાવાનાં આવરણ છે, એના હાથમાં સદા ભૂખ્યાનું ભિક્ષાપાત્ર છે, એના કંઠમાં સંસારીઓનાં જુગજૂનાં ઝેર અને સંતાપ જેવાં ગરલની નીલિમા પ્રકટેલી છે, એના વાહનમાં ખેડૂતનો પાલનહાર નંદિ છે, એના બાહુ ઉપર બ્રાહ્મણના નવલખહાર સમી રુદ્રાક્ષમાળા છે, એના ત્રીજા નેત્રમાં લક્ષાવધિ પરશુરામોનું બળ ક્ષણમાં પ્રટાવે તેવી ચિનગારી છે.

ઈન્દ્રાદિ દેવો જ્યારે એની સમીપ થરથરે છે ત્યારે જગતની નાગી, ભૂખી ભૂતાવળ એની સમીપમાં નિરંકુશ વસ્તી રહે છે. પુરાણપ્રસિદ્ધ શિવજી આ પ્રમાણે કોટય્યવધિજનતાની મૂર્તિરૂપ છે. એનું સ્વરૂપ મૂળથી જ સામાન્ય જન જેવું - તેથી જનમાત્રને ઈષ્ટ છે. Truly Shiva is essentially a god of the Proletariat.

શિવજીની સર્વતોભદ્ર સત્તા તો જોવાથી જ સમજી શકાય. સ્મશાનોમાં અદ્વિહાસ્ય કરતાં મુંડશોણિતના રસિયા ભૂખ્યા ભૂતાવળના એ ભૂતનાથ, તાંડવના રૌદ્રપ્રયોગ સમયે ભીષ્મૈકપ્રિય વેતાલમંડલના હૈયામાં પણ ભયાનકતા જગાવતા એ નટરાજ, સર્પ જેવાં ચીતળી ચડાવનારાં આભૂષણોમાં રાયતા એ ગણનાથ, પાર્વતીની રસલીલામાં મુગ્ધ બની અગમનિગમ અને બ્રહ્માંડને પણ વિસારે પાડનાર એ રસરાજ એની જયગાથા દેશ અને દાનવ બેય ગાઈ રહ્યા છે! પ્રમદવનવિહારી આનંદલોલુપ સંસારીઓ અને અગોચર વનગુહાઓમાં અલક્ષ્ય ઢૂંઢતા જોગંદરો, ભૂલોકના દિગ્વિજયે ચડતા સહસ્રબાહુ મહારથીઓ અને ત્રિભુવનવિજયની વાંછના કરતા તામસયોગી અસુરો મણિકર્ણિકાના ઘાટે પ્રણવ જપતા આસનબદ્ધ યતીશ્વરો અને ગિરિકંદરોમાં હિંસ્ર પશુસમ વૃત્તિવાળા ઘોરકર્મ અઘોરીઓ, સૌને શિવજીનું આરાધન પ્રિય લાગી રહ્યું છે. એ દેખાડે છે કે શિવજી એ સમસ્ત માનવતાની ભાવનાસમષ્ટિનું જ મૂર્તિરૂપ છે.

આવી દેવતા વિશેની ભાવનાના વિકાસની ઐતિહાસિક કથા, ઘેરા ભૂતકાળના પટોમાંથી નીરખવાનો યત્ન જેટલો દુર્ઘટ છે તેટલો જ એ ભવ્ય કલ્પનાનાં મૂળ નીરખવાનો યત્ન રસપ્રદ છે.

જ્યારે આર્ય પ્રજા જન્મી

આર્ય પ્રજાના ઇતિહાસનો તે ભવ્ય ઉષ્કાળ, જ્યારે વેદ-નિર્દિષ્ટ મહાવીરો જગત, પાતાળ અને સ્વર્ગને, બાહુ અને બુદ્ધિના બળથી હચમચાવી રહ્યા હતા ત્યારે પણ શિવ શબ્દ અજાણ્યો ન હતો, પણ દેવતારૂપે તો રુદ્ર શબ્દ જ ઘડાવા માંડ્યો હતો. યાસ્કાનુવૃત્તિથી વેદના શબ્દાર્થ ઘટાવનાર વિદ્વાનો, સાયન અને ભાસ્કરથી ગ્રોસમેન અને પિશલ સુધી રુદ્રનો અર્થ

‘રાડિયો, રડાવનાર’ એવો કરતા રહ્યા છે. રુદ્રનું સ્વરૂપ ભયાનક કલ્પવામાં પણ આ વિદ્વાનો ઘણા અંશે એકમત જ છે, જોકે ‘રુદ્ધિ’ રડે છે એ ધાતુને સૌએ રુદ્ર શબ્દના જનક તરીકે સ્વીકાર્યો છે તો પણ પાછળના કાળમાં માત્ર પોતાની સર્ગશક્તિનો ચમકાર દેખાડવા ખાતર જ કોઈ પંડિતોએ રુદ્ર શબ્દના મૂળ રૂપે ‘દ્રવતિ-દ્રવે છે’ એ ધાતુ ઘટાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. કોઈએ રુદ્ધ એટલે તેજ અને તેથી રુદ્રનો અર્થ તેજસ્વી એમ ઠેરવવા માગ્યું છે. સાયણ રુદ્રને ‘ગર્જનાર, ગર્જવનાર, રડાવનાર’ એમ અવિશેષ ભાવે સ્વીકારે છે અને કૂહન, વેબર, મેક્સમ્યુલર આદિ પંડિતો તેમાં સંમત છે. ભાસ્કર રુદ્રધાતુ સ્વીકારી એના છ જુદા જુદા અર્થ આપે છે. (૧) સૌને અંતકાળે રડાવે છે માટે રુદ્ર (૨) ઋતિ કહેતાં નાદ, તેના અંતે પોતે દ્રવે છે અને પલાળે છે માટે રુદ્ર (વર્ષા?). (૩) વેદરૂપી જે ઋતિ તે વડે ધર્મ વગેરેનું અવલોકન અને પ્રાપ્તિ કરાવે છે માટે રુદ્ર (૪) ઋતિ કહેતાં વાચા, તે વડે વાચાને ગમ્ય બધું મેળવી આપે છે માટે રુદ્ર. (૫) પ્રણવરૂપી ઋતિ વડે આત્માની પ્રાપ્તિ કરાવે છે માટે રુદ્ર. (૬) રડતો રડતો મર્ત્યમાં પ્રવેશ કરે છે માટે રુદ્ર. આ છ અર્થ પછી ભાસ્કર બીજા અર્થો પણ સૂચવે છે. કોઈ રુદ્ધ નામ તેજ- અને વર્ષાવ્યાવૃત્તિથી રુદ્રનામ તેજસ્વી એમ કહે છે અથવા રોધનાર બંધન. જે મોહકારક શક્તિ છે તેનો ધારણ કરનાર રુદ્ર અથવા એ શક્તિને પિગળાવી નાખનાર તે રુદ્ર અથવા રુદ્ર નામ સંસારદુઃખને ઓગળાવી નાખનાર તે રુદ્ર અથવા ઋતિ શબ્દમાં રા ધાતુ દાન અર્થમાં કલ્પી પ્રાણનો દેનાર તે રુદ્ર.

ગ્રોસમેન અને પિશલ રુદ્ર ધાતુ સ્વીકારે છે, પણ એનો જ અર્થ ‘દીપે છે’ એવો ઘટાવી રુદ્ર એટલે પ્રકાશનાર એમ ઠેરવવા માગે છે.

શબ્દશાસ્ત્રીઓની અને પંડિતોના આ વાદ-વિવાદમાંથી છૂટી સામાન્ય રીતે એટલું જ જાણવું બસ છે કે વેદસંહિતામાં જે વર્ણનો રુદ્ર માટે યોજાયેલાં છે. તે વાંચતાં રુદ્ર એ રડાવનાર પણ લાગે છે. ગર્જનાર અને ગર્જવનાર પણ લાગે છે, એ તેજસ્વી પણ છે અને કોઈ વાર વર્ષાના દેવતા, કોઈ વાર સૂર્ય, કોઈ વાર અગ્નિ તો કોઈ વાર પ્રજાપતિ રૂપે એ દેખાય છે. યાસ્કમતે રુદ્ર એ વર્ષાના અને વાવાઝોડાના દેવતા કલ્પાય છે. મેકડોનેલ (Vedic Mythology p.75) તોફાન જ નહિ પણ વખતે અશનિ-અનિષ્ટ વીજળીનું

નામ રુદ્ર છે એમ કલ્પે છે. શરોડર પ્રેતગણનો નેતા વાવાઝોડામાં ધૂમે છે તે રુદ્ર એમ સમજાવે છે. હિલ્લબ્રાં ઉષ્ણ કટિબંધની ત્રાસદાયક ગરમી તે રુદ્ર એમ ઘટાવે છે અને વિન્ટરનિટ્ઝ પોતાના A History of Indian Literature, અંગ્રેજી ભાષાન્તર, પુસ્તક ૧ પાનાં ૭૭ અને ૧૩૭ માં લખે છે કે ડાકણશાસ્ત્ર અને અર્થર્વનના જાદુમાં રુદ્ર અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

વાસ્તવિક રીતે વેદનિર્દિષ્ટ દેવતાને કોઈને પણ એક જ રૂપે ઘટાવવા એ ભૂલ છે. દરેક દેવતા જુદા જુદા કાળે જુદા જુદા વિશિષ્ટગુણવાળા કલ્પેલા હોઈ એને ઘણી વાર જુદા જુદા નામે તો કોઈ વાર અનેક નામે નિર્દિષ્ટ કર્યા છે. પ્રથમ તો આ નામો કેવળ વિશિષ્ટ ગુણ વાયક-વિશેષણ જેવાં જ હતાં. પાછળથી નામ પદને પામ્યાં. વળી, કેટલાક કાળે નિશ્ચિત રૂપને પામ્યાં અને છેવટે એક ચોક્કસ દેવતાની કલ્પના રૂઢ થઈ ગઈ. આમ હોતાં રુદ્ર વિષે એકાદ-બે અગત્યની હકીકતની નોંધ જ આ લેખ માટે આવશ્યક ગણી છે.

નિરુક્તકાર યાસ્કે અને બૃહદ્દેવતાકાર શૌનકે યાસ્કાનુવૃત્તિથી વેદકાલીન દેવતાના ત્રણ વર્ગ પાડ્યા છે. અગ્નિવર્ગ, વાયુ અથવા ઈન્દ્રવર્ગ અને સૂર્યવર્ગ. એમનાં અનુક્રમે પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને ઘૌ એમ ત્રણ સ્થાન કલ્પ્યાં છે. આ વર્ગીકરણ ઘણા અંશે સંહિતાદિ પ્રબંધોમાં સમન્વિત દેખાય છે, જોકે અનેક વાર એક જ દેવ અનેક વર્ગમાં દર્શન દે છે, જ્યારે સંહિતાના આ વિશેષોનો અભ્યાસ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ થયો ત્યારે ઋષિઓએ આ સમન્વયમાંથી એક ઉત્તમ ઉપદેશ ગાયો કે “એક સદ્વિપ્રા બહુધા વદન્તિ, અગ્નિમ્ યમમ્ માતરિશ્વાનપ્રાહુ”. કહેવાની જરૂર નથી કે આ એકસત્ત્વવાદ બહુ પાછલા કાળનો છે. તે પૂર્વે તો આરાધ્ય દેવતા સર્વોપરી લેખાતા દાખલા તરીકે સૂર્ય તે જ આદિત્ય, પ્રજાપતિ, પૃષ્ણ, રુદ્ર છે એમ સૂર્યપ્રશંસાપ્રધાન સૂક્તો વારંવાર કહી રહ્યાં છે. આમ હોતાં રુદ્ર પણ કોઈ વાર આદિત્ય રૂપે, કોઈ વાર પ્રજાપતિ રૂપે, કોઈ વાર ઈન્દ્ર રૂપે વર્ણવાય એમાં અચોક્કસતાનું તત્ત્વ નથી પણ એક પ્રસિદ્ધ પ્રણાલિકાનું નિદર્શન જ છે.

મા હિંસી: પુરુષં જગત્

રુદ્રાધ્યાયના પ્રથમ અનુવાકની ચોથી ઋચામાં ઋષિ રુદ્રને આ પ્રમાણે

વિનવણી કરે છે. રુદ્રનો ક્રોધ થાય તો રુદ્ર સગાસંબંધી (પુરુષ)નો નાશ કરે એટલું જ નહિ પણ તે કાળમાં ઉત્તમ ધન મનાતાં ઢોર (જગત)નો પણ નાશ કરી નાખે. આવા રુદ્રના ક્રોધને ઋષિ સૌથી પહેલાં નમસ્કાર કરે છે. ‘નમસ્તે રુદ્ર મન્યવે’ રુદ્રથી સહુ કોઈ ડરતા એમાં કશો સંશય નથી. એનાં સ્વભાવ અને સ્વરૂપ સમજવા સુપ્રસિદ્ધ નાભાનેદિષ્ટ સૂક્ત જ (ઋગ્વેદ, મંડલ ૧૦, સૂ. ૧૧) બસ છે. રુદ્રની ઉત્પત્તિની એક કથા ઐતરેય બ્રાહ્મણના પ્રજાપતિ આપ્યાનમાં આપેલ છે, એ પ્રમાણે દેવોએ પોતપોતાનાં ભયંકર તત્ત્વો અર્પી રુદ્રને ઉત્પન્ન કર્યો એટલે રુદ્ર ભયાનક રૂપ ધરે એ સ્વાભાવિક જ છે. નાભાનેદિષ્ટને એ દર્શન આપે છે ત્યારે એણે કાળાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હોય છે. કૃષ્ણશવાસી “એ જ્યારે પ્રજોત્પત્તિ માટે યજ્ઞ વેદીને આંબી લે છે ત્યારે એના હાથમાં ખડગ છે, એનો ઉપક્રમ વધનો છે. સ ઈદ્... દભ્માય વન્વન્” એની ગતિ સૂર્ય જેવી પ્રચંડ છે, એનો અવાજ પહાડી ધોધ જેવો ઘૂઘૂવાટ કરે છે-ગૂર્તસ્વર-અને આ ઉપક્રમ કંઈ સંહારનો નથી, એ તો કેવળ પ્રજોત્પત્તિનો ઉપક્રમ છે. આ તો કેવળ રુદ્રનો સંવનન પ્રકાર છે, આ પ્રચંડ દેખાવ અને વધનો ઉપક્રમ તો રુદ્રના મનથી પરિશીલનનો સામાન્ય વ્યવહાર જ છે. રુદ્રની ભયાનકતા પાછળ મોટું મન છે એ પણ આ જ સૂક્ત ઉપરથી જણાઈ રહે છે. નાભાનેદિષ્ટનો ભાગ મેળવવા જ્યારે રુદ્રે એને ઘેરી લીધો ત્યારે નાભાનેદિષ્ટના પિતા મનુએ વચ્ચે પડી બધી હકીકત તપાસી માલનો ધણી રુદ્ર છે એમ ઠરાવ્યું. રુદ્ર આ પરિણામથી એટલા ખુશ થઈ ગયો કે એણે બધો માલ નાભાનેદિષ્ટને દઈ દીધો. રુદ્રના આ વર્તવિમાં ભોળા શિવજીનું કંઈક દર્શન થાય છે. રુદ્ર ભોળા છે એમ પણ વેદસંહિતામાં અનેક રીતે દેખાઈ આવે છે. જેઓ એની ઉપાસના કરે છે તેને એ સહાય કરે છે, ઉપાસક સ્તેન હોય, તસ્કર હોય, વિષયલંપટ વ્યક્તિ હોય એની રુદ્રને દરકાર નથી. રુદ્ર સૌને સહાય કરે છે.

જ્યારે આર્ય પ્રજા જીવાન હતી

વેદકાલીન રુદ્ર એ જીવાનોના અને શૂરવીરોના દેવતા છે. એ તો સુવિદિત જ છે કે આર્ય સંસ્કૃતિના એ ઉષ્કાળમાં આર્ય પ્રજાનાં ધર્મ અને રહેણીકરણી બધી રીતે મદર્નગી ભરેલાં હતાં. આર્ય જીવાનો વારંવાર દસ્યુ, સર્પ, અહિ

જેવી જાતિઓના હલ્લાઓ સામે થવામાં કે એમનો પીછો લઈ એને નષ્ટ કરવામાં લાંબા કાળ સુધી મચ્યા રહેતા, જ્યારે આવી લડાઈઓમાંથી અલ્પ સમય વિરામનો મળતો ત્યારે આ જુવાનો પોતાની લડાયકવૃત્તિ અને સામગ્રી સદા સજજ રહે તેવા વ્યવહારમાં જ પોતાનો કાળ ગાળતા. આજની સાહસપ્રિય પ્રજાઓની પેઠે તે કાળે પણ શિકાર અને ઘોડાઓ **Hunting and Racing** તે પ્રજાને બહુ પ્રિય હતાં એમ ઠેકઠેકાણે ઉલ્લેખ મળે છે. આ વખતે આર્યાવર્ત ઉપર ભયંકર જંગલો પથરાયેલાં હતાં, જેના ઊંડાણમાં ભીષણ હિંસ્ર પશુઓ અને એનાથી પણ કૂર એવી જંગલી જાતો વસતી હતી, જેનાથી ગામનું સતત રક્ષણ કરવાનું કાર્ય શાંતિના વખતમાં પણ લડાઈની તૈયારી જરૂરી બનાવતું હતું એટલે યુદ્ધમાંથી વિરામ લેતા આર્ય જુવાનો એ કાળે પણ અનેક સાહસોમાં દહાડા પસાર કરતા. પાણીદાર ઘોડાઓનો અને શિકારી કૂતરાઓનો શોખ તે કાળે બહુ સામાન્ય હતો. ઘોડાની ચડીમાં, શરતમાં, રથકૌશલમાં તેઓ એક્ટા હતા. કૂતરાઓના ટોળાને સાથે લઈ જંગલે-જંગલમાં ભટકી હિંસ્ર પશુઓનો પીછો લેવામાં તેમને અપૂર્વ મજા પડતી. થાક ઉતારવા બેસતા ત્યારે બાણ અને ધનુષ્યની સજાવટમાં વખત કાઢતા. આ જુવાનોના ઈષ્ટ દેવતા રુદ્ર હતા.

રુદ્રનાં વર્ણનાત્મક નામોમાં આ વાત સ્પષ્ટ દેખાય છે. રુદ્રનું એક નામ ‘પથિનાં પતિ’ છે. સાયણાચાર્ય આનો અર્થ ‘જુદા જુદા શાસ્ત્રમાર્ગનો જાણકાર’ એમ કહે છે તે અસંગત છે, જ્યારે આર્યાવર્તનાં ઘાડાંઘેરાં જંગલોનાં અમાપ ઊંડાણોમાં સૂર્યકિરણ પણ માંડ પ્રવેશ કરી શકતાં ત્યારે જેમાં અહિ, સર્પ, દસ્યુ જેવી જાતો ટાંપી રહેલ મૃત્યુની સાવધતાથી ભટકતી રહેતી, જેમાં કાળ જેવા કૂર અને નાનકડા પહાડ જેવડાં કદાવર હિંસ્ર પશુઓ વસતાં તેવાં જંગલોમાંથી જ રસ્તાઓ પસાર થતા. આવાં જંગલોની સીમા પાસે પણ નબળો-પોચો માંડ ઊભો રહે ત્યારે એ રસ્તાઓમાં શિકાર માટે કે યુદ્ધ માટે કે વેપાર માટે મુસાફરી કરવી એમાં ઈશ્વરની સહાયતા જ બચાવી શકે. સૂર્યનો પ્રકાશ એ આ મુસાફરોને જીવનદાન જેટલો અલભ્ય લાગે. તેથી જ પૂષ્પન્-સૂર્યને પથિનાં પતિ અન્યત્ર કહેલ છે અને તેથી જ રુદ્રને પણ ત્વિષિમત, પથિનાં પતિ-પ્રકાશ દેનાર, રસ્તાઓનો પાલન કરનાર કહેલ

છે. વળી, રુદ્રને કોઈ વાર આદિત્ય રૂપે વર્ણવેલ હોતાં એ પથિનાં પતિ જ કહેવા યોગ્ય છે. રસ્તાઓના અધિષ્ઠાતા દેવતા તરીકે, વનવૃક્ષાદિના પતિ તરીકે રુદ્ર વેપારીઓનો પણ ઈષ્ટ હોય જ માટે એને વાણિજ્યપતિ પણ કહેલ છે અને તેથી જ એ વસ્કૃત, ધનનો આપનાર કહેવાય છે.

રુદ્રના મુખ્ય ભક્તગણમાં શૂર અને સાહસિકો જ જણાય છે. જંગલોમાં ફરનાર, શિકારે જનાર, યુદ્ધે ચડનાર, મૃત્યુમુખે માથું મૂકી ચોરી કરનાર સુધ્ધાંના રુદ્ર પાલક કહેવાય છે. એ સ્તેનપતિ છે, તસ્કરપતિ છે, ખડગ ધારણ કરનારના પતિ છે, ઠગ લોકો પણ એનો જ આશ્રય શોધે છે. નીચેરવ કહેતાં છુપાઈને રહેનાર લોક પણ એનું રક્ષણ માગે છે. શત્રુને હણવા માટે ધૂમનાર જીઘાંતક એને યાદ કરે છે. નિશાયર અને નિષાદ, શાકુનિક અને ગિરિચર એની સ્તુતિ કરે છે. ચોપાસ મૃત્યુ ભટકતું હોય એવા સ્થાને સૂવાનું કે બેસવાનું પણ સાહસ કરનાર એનું શરણ પ્રાર્થે છે, રુદ્ર ગૃત્સપતિ છે. સાયણાચાર્ય આનો અર્થ વિષયલંપટના આશ્રયદાતા એમ કરે છે. જુવાનીના જોશમાં કે બાહુબળના મદમાં પરકીયા માટે અભિસાર કરનાર મૃત્યુનો જ અભ્યાગત હોઈ શકે. એનાં સાહસ અને શૌર્ય ઉપર પ્રસન્ન થતા ભોળા રુદ્ર પોતાનું રક્ષણ એને આપે છે! પારધી અને નિષાદથી માંડી મોટા સેનાનાયકો સુધી સૌ કોઈ રુદ્રને ઈષ્ટરૂપ માને છે અને આ ધનુર્ધારીઓના વ્યવહાર ઉપર જીવનાર તક્ષ-શિલ્પી, રથકાર-સુતાર કુલાલ, કર્માર, કુંભાર, લુહાર એ બધા જ રુદ્રની ઉપાસના કરે છે. બાણ અને ધનુષના બનાવનારા તો એને માને જ એમાં નવાઈ નથી. શિકારીઓ, શાકુનિકો, નિષાદો, સૌ રુદ્રનો જ જયકાર બોલે છે. એમના કૂતરાઓ અને ઘોડાઓ પણ રુદ્રનાં રક્ષણ તળે સમૃદ્ધિ પામે છે. આ પ્રમાણે વેદકાલીન રુદ્ર એ જવાંમદ આર્યાવર્તના ઈષ્ટ દેવતા હતા. ઘરમાં કે જંગલમાં, શિકારમાં કે લડાઈમાં, ખેતીવાડીમાં કે પશુસંવર્ધનમાં, સોમપાનમાં કે જુગારમાં એ કાળના સાહસિકોના મનથી રુદ્રનો મહિમા અખૂટ હતો. જંગલનાં કાળોખાં રુદ્ર નામથી ધ્વસ્ત થઈ જતાં, તાકેલાં નિશાન રુદ્ર નામથી સચોટ લાગતાં, પણ છ ખેંચતાં બાહુમાં રુદ્ર નામથી બમણું બળ આવતું, ભયંકર પશુઓનો પીછો લેતાં શિકારી કૂતરાંઓને પડકારતા, પાણીપંથી ઘોડાઓને મારી મૂકતા રુદ્ર નામથી દુર્લભ જોમ વછૂટતું,

સોમ અને પાસાના નિશામાં રુદ્ર નામથી શતપટ રસ જામતો, એક હાથમાં ખડગ અને એક હાથમાં સુગંધી પુષ્પમાળ લઈ નાયિકાને ભેટવા જતા મરણિયા પ્રેમીજનને રુદ્ર નામથી ઉદ્રેક આવતો, દુશ્મનનાં ઘણ ચોરવા નીકળેલા તસ્કરને રુદ્ર નામથી નિર્ભયતા મળતી! આ પ્રમાણે રુદ્રની ભયાનકતા પાછળ શૌર્ય છે, ઉદ્રેક છે, સાહસપ્રેમ છે, આશ્વાસન છે, નિર્ભયતા છે, પ્રેમીજનની રસિકતા છે-રુદ્ર એ તો પ્રેમશૌર્યના અધિષ્ઠાતા દેવતા છે.

વેદકાલીન રુદ્રની આ વિશેષતાઓ અનેક ફેરફાર સાથે કાળાંતરે ભૈરવમાં અને 'કાલિકા'માં સંક્રાંત થઈ. કાલિપૂજન વિષેનો ઇતિહાસ યથાવકાશે અન્યત્ર પ્રકટ કરવા ધારેલો હોવાથી અહીં માત્ર આટલો જ નિર્દેશ કરવો ઉચિત છે, પણ જેણે કાલિમાના ઉગ્ર રૂપનાં દર્શન કર્યાં છે તેને પૌરાણિક કાલિમાં વૈદિક રુદ્રની ભયાનકતા ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક અનિષ્ટ તત્ત્વો પણ દેખાશે. કૃષ્ણ ચૌદશની મેઘાચ્છાદિત નિશા જેવાં શરીરવાળી, જોનારની આંખો ચોંટી જાય એવી લોહીવર્ણી ચાર હથેળીવાળી, ચણોઠીરંગી આંખો, હિંગળોકવરણું મોં, લોહીવરણી લટકતી જીભ, કરલદષ્ટાવાળી એ ભયંકર રુદ્રાણી, રુદ્રને પણ સૌમ્ય બનાવી મૂકે છે. રુદ્રાણીના યજનમાં માનવ મેઘ એ હજુ પણ અજાણ્યો નથી. આ પ્રકારની ભયાનકતા વેદકાલીન રુદ્રમાં નથી જ. વસ્તુતઃ તો વેદકાલીન રુદ્રની સહચારિણી માટે વેદોત્તર પછીના ઘણા સૈકાઓ સુધી વાટ જોવી પડે છે.

પૌરાણિક કાલિ એ રુદ્રના ભયાનક સ્વરૂપની શાક્ત કલ્પના જ છે. પૌરાણિક રુદ્ર તો શિવજીના કલ્યાણરૂપમાં પરિણમ્યા અને એની સહચરી તે કરાલ કાલિ નહિ પણ જેના વિષે નારદ જેવા અનુભવીએ એમ મત બાંધ્યો કે 'એકવધૂભવિત્રી પ્રેમણા શરીરર્ધહરાં હરસ્ય' તે દક્ષ અને હિમવત્ની પુત્રી ઉમા.

શિવકલ્પ

વેદકાળ પછીના ઔપનિષદકાળમાં ખાસ શ્વેતાશ્વતર અને અથર્વશિરસ ઉપનિષદોમાં રુદ્ર અને શિવની ઉપાસનાનો નિર્દેશ કરાયો છે; જ્યારે કેનોપનિષત્માં ઉમા હૈમવતીની પ્રસિદ્ધ કથા આપી છે પણ શિવજીનું પુરાણ

પ્રસિદ્ધ સ્વરૂપ તો મહાભારત આદિ ઐતિહાસિક પ્રબંધોમાં જ સ્પષ્ટ થયું છે. અર્જુન અને કિરાતના પ્રસંગમાં કૈલાસવાસી શિવજી કિરાત રૂપે દર્શન દે છે. અર્જુનને શિવજી પાશુપતાસ્ત્રનો મંત્ર આપે છે. આ વિષે દ્રોણપર્વના ૮૦મા અધ્યાયમાં સવિસ્તર વર્ણન છે તે પ્રમાણે અર્જુન અને કૃષ્ણ હિમાચલ ઉપર જઈ શિવજીની સ્તુતિ કરે છે અને શિવજી પ્રત્યક્ષ થતાં પાશુપત અસ્ત્રની પ્રાર્થના કરે છે. શિવજી એને અમુક સરોવર ઉપર જવા આજ્ઞા આપે છે. કૃષ્ણ અને અર્જુન નિર્દિષ્ટ સરોવરે પહોંચતાં બે ભયંકર સર્પોને યુદ્ધ કરતા જુએ છે. જે અર્જુનને જોતાં ધનુષ્ય અને બાણ બની જાય છે. આ તે પ્રસિદ્ધ પાશુપતાસ્ત્ર ભોળા શિવજી આવી જ રીતે અશ્વત્થામાને પણ સહાય કરે છે અને એને એક દિવ્ય ખડગ આપે છે. સૌપ્તિક પર્વમાં કહે છે કે મહાભારતના યુદ્ધમાં શિવજીએ પોતે અશ્વત્થામાના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને એ રૂપે પાંડવ સૈન્યનો કચ્ચરઘાણ વાળ્યો હતો. આ વખતે જ અશ્વત્થામા ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો વધ કરે છે. આ સંબંધે એક નોંધવાલાયક બાબત એ છે કે લિંગપૂજન વિષેની અનેકમાંની એક કથાનો અહીં ઉલ્લેખ થયેલો છે. યુધિષ્ઠિરની શંકા ઉપરથી કૃષ્ણ એને અશ્વત્થામાની શક્તિનું ખરું રહસ્ય સમજાવી એક પુરાણ કથા કહે છે: એક વાર બ્રહ્માએ શિવજીને પ્રજાપતિકાર્ય ન કરવાનું કહ્યું, આથી શિવજી બહુ લાંબા કાળ સુધી જળને અંતભાગે લીન થઈ રહ્યા, જેથી પ્રજોત્પત્તિનું કાર્ય બંધ થઈ ગયું. બ્રહ્માએ બીજા પ્રજાપતિને ઘડી સૃષ્ટિકાર્ય કરવાનું કહ્યું અને આ બીજા પ્રજાપતિએ નાના પ્રકારની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી. પણ આ સૃષ્ટિનાં પ્રાણીઓ ક્ષુધાથી પીડાવા લાગ્યાં અને પોતાને સર્જવનાર પ્રજાપતિનું જ ભક્ષણ કરવા તૈયાર થયાં. પ્રજાપતિ ભયથી હિરણ્યગર્ભને શરણે ગયા. જેણે બે પ્રકારનાં ભક્ષ્ય ઉત્પન્ન કરી સૃષ્ટિનાં પ્રાણીઓની ક્ષુધાનો પ્રતિકાર કર્યો. પછી મહાદેવ જળમાંથી ફરી નીકળ્યા અને સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા પૂર્વવત્ ચાલતી જોઈ એમણે પોતાના લિંગનો ઉચ્છેદ કરી નાંખ્યો, જે પૃથ્વી પર સ્કંભ(ટીકો) રૂપે સ્થિત થઈ ઉપાસનાનો વિષય બન્યો. આ પ્રમાણે લિંગપૂજનો આરંભ થયો. આ પછી મહાદેવ અરણ્યમાં જઈ પાશુપત યોગની સાધનામાં મૂડ્યા. લિંગપૂજના વૈદિક ઇતિહાસનો ઉલ્લેખ આગળ ઉપર રાખી અહીં કેટલીક બીજી વિગતોનો વિચાર કરવો ઘટે છે. શૈવમતનો ઉલ્લેખ બહુ પ્રાચીન

ગ્રંથોમાં પણ છે. પાતંજલકાળમાં શૈવમતનો અને શિવની મૂર્તિઓનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ છે. (૫, ૩, ૮૮ મહાભાષ્ય). આ જ ગ્રંથમાં શૈવમતને શિવભાગવતમત કહ્યો છે. આ મતના અનુયાયી હાથમાં એક લોખંડનો દણ્ડ રાખતા એમ જણાય છે. આ લોહદંડનો નિર્દેશ શિવમતના એક પંથ ઉપર બહુ સારો પ્રકાશ પાડે છે.

પાશુપત કલ્પ

મહાભારતના નારાયણીય પર્વમાં પાંચ પંથનો નિર્દેશ છે તેમાં પાશુપત પંથનો પણ સમાસ કર્યો છે. આ પંથના અધિષ્ઠાતા દેવતાનું નામ શ્રીકંઠ, એની પત્ની ઉમા. એનો પિતા બ્રહ્મદેવ. આજના પંડિતોનો અભિપ્રાય એવો છે કે આ શ્રીકંઠ તે શિવજી નહિ પણ પાશુપતમત પ્રવર્તક આદ્ય આચાર્ય હોઈ શકે. આ માન્યતાના સમર્થનમાં વાયુપુરાણ (અધ્યાય ૨૩), લિંગપુરાણ (અધ્યાય ૨૪)ની કથા ટાંકવામાં આવે છે. મહેશ્વરે બ્રહ્મદેવને કહ્યું હતું કે કૃષ્ણદ્વૈપાયનના સમયમાં જ્યારે યદુકુલશિરોમણિ વસુદેવને ઘેર વાસુદેવ જન્મશે ત્યારે મહેશ્વરનો પણ અવતાર થશે. આ વખતે સ્મશાનનાં એક શબમાં મહેશ્વર કાયાપ્રવેશ કરી લકુલિન નામના બ્રહ્મચારીના વેશે ફરશે. આ સ્થાનનું નામ કાયાવતાર અથવા કાયાવરોહણ પ્રસિદ્ધ થશે. આ બ્રહ્મચારીના ચાર શિષ્ય થશે, જેમનાં નામ કુશિક, ગર્ગ, મિત્ર અને કાર્ષ્ણ એવાં હશે. આ કથાની સામાન્ય હકીકતનો ઉલ્લેખ એકલિંગજી સમીપે નાથ મંદિરના એક લેખમાં પણ છે. આ લેખમાં શિવજીને હાથમાં લકુલ કહેતાં દંડ ધારેલા માટે લકુલિન એમ દર્શાવ્યા છે. વળી, આ લેખ કાયાવતારનું નામ ભૃગુકચ્છ એટલે ભૃગુ એમ આપે છે. એક બીજો લેખ આ પ્રદેશ લાટ હોય એમ કહે છે. હવે લકુલ એ લકુડ અથવા લગુડ-દંડ, લાઠી એ શબ્દોનો જ પર્યાય છે. માધવાચાર્ય પાશુપતમતને નકુલીશ-પાશુપતમત કહે છે. આ બધી હકીકત ઉપરથી આજના રામકૃષ્ણ જેવા પંડિતો એ અભિપ્રાય ઉપર આવ્યા છે કે લકુલિન નામના આચાર્ય પાશુપતમતનો સંપ્રદાય પ્રવર્તાવ્યો અને એની ઉત્પત્તિ કૃષ્ણદ્વૈપાયન સમયમાં કલ્પેલી હોતાં એમ પણ લાગે છે કે પ્રસિદ્ધ પાંચરાત્રમતને કૃષ્ણવાસુદેવકલ્પમાં મળી છે તેટલી જ પ્રસિદ્ધિ પાશુપતમતને રુદ્રશિવ કલ્પમાં મળેલી હતી.

કણાદે પોતાનાં વૈષેશિકસૂત્ર મહેશ્વરની કૃપાથી રચ્યાં હતાં, એમ એના પરના વાર્તિકનો પ્રયોજક પ્રશસ્તપાદ કહે છે, તેવી જ રીતે વાત્સ્યાયનના ન્યાયભાષ્ય ઉપરની ઉદ્યોતિકાનો પ્રયોજક ભારદ્વાજ પાશુપતાચાર્ય કહેવાયો છે. ઈસવીસનના આરંભ વખતે ઉત્તરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ કુશનરાજના સિક્કાઓ ઉપર મહેશ્વરભક્તિનો ઉલ્લેખ છે. ત્યાર પછી થોડાક સૈકાઓ પાછળથી વરાહમિહિર શંભુપ્રતિમાની સ્થાપનાનો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવે છે કે એ સ્થાપના વિભૂતિ ધારેલા બ્રાહ્મણોએ જ કરવી જોઈએ.

શૈવ અને પાશુપતમત વચ્ચે થોડોક ફરક છે તેમજ માહેશ્વર, કાપાલિક, કાલામૌખિક વગેરે સંપ્રદાયોમાં થોડોઘણો ફરક છે. મુખ્ય તફાવત તો એમના અનુયાયીઓએ પ્રવર્તાવેલા આચારમાં રહેલો છે. આમાં સૌથી પ્રાચીન સંપ્રદાય પાશુપતમતનો છે.

કપાલ ઈત્યાદિ

પાશુપત અને શૈવ સિદ્ધાંત ઘણાખરા અંશે પર્યેષણામાં જ વિવિધતા ધારે છે. મોક્ષ અને દુઃખાંતનો વિધિ બેય જુદી જુદી રીતે દેખાડે છે, પણ કાપાલિકો અને કાલામૌખિકો તો આચાર ઉપર જ બધો ભાર મૂકે છે. ધર્મના નામે શું શું હોઈ શકે છે એનાં દષ્ટાંત આ બે પંથ પૂરાં પાડે છે. રામાનુજ (૨-૨-૩૫-૩૬) કહે છે કે કાપાલિકો છ પ્રકારની મુદ્રાનાં ધ્યાનમાં જ સિદ્ધિ માને છે. આ મુદ્રાનું ધ્યાન ધરતી વખતે છ નિશાનીઓ ધારણ કરવી જોઈએ તે માળા, કેયૂર, અવતંસ, ઉત્તંસ, વિભૂતિ અને જનોઈ. જેના દેહે આ છ નિશાનીઓ છે તે પુનર્જન્મથી મુક્ત છે. કાલામૌખિક સંપ્રદાય આ લોક અને પરલોકની સિદ્ધિ માટે છ વસ્તુ આવશ્યક માને છે. ખોપરીમાં ભોજન, શબની રાખની વિભૂતિ, વિભૂતિનું આસ્વાદન, દંડ ધારણ (લકુલિશ), મદિરાભાજન અને મદિરાભાજનમાં દેવને સ્થિત કલ્પીને ઉપાસના. રુદ્રાક્ષ તો લગભગ બધા જ શૈવસંપ્રદાયને સામાન્ય છે, માધવકૃત શંકરદિગ્વિજયમાં શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્યને કાપાલિકનો ભેટો થયાનો ઉલ્લેખ છે. શંકરને હાથમાં સામાન્ય ભિક્ષાપાત્ર લીધેલા જોઈ કાપાલિકને મશ્કરી લાગે છે. “જ્યાં સુધી હાથમાં મનુષ્યના લોહી અને મદિરાથી પૂર્ણ ખોપરી ન હોય ત્યાં સુધી ભૈરવનાથ કેમ પ્રસન્ન થાય?” એણે શંકરને પ્રશ્ન કર્યો. આ વખતે શંકરના

અનુયાત્રિક વર્ગમાં રાજા સુધન્વન હતો, જેના અને કાપાલિકો વચ્ચે ભીષણ સંગ્રામનો ઉલ્લેખ પણ છે.

માલતિમાધવની કપાલકુંડલાનો ઇતિહાસ તો સૌ કોઈ કાવ્યરસિકોને વિદિત જ છે. એકંદરે આ પંથ અઘોરીઓનો અને પ્રચ્છન્ન વામવ્રતીઓનો હોવા વિષે શંકા નથી.

પરંતુ સામાન્ય રીતે શૈવસિદ્ધાંત કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધી સમસ્ત જનતાનો પંથ બની રહેલ હતો અને છે એ વાત ભુલાવી ન જોઈએ. એ પંથની સામાન્ય નિશાનીઓ વિભૂતિ, રુદ્રાક્ષ અને બિલ્વપત્ર ધારણ કરનાર કોટિજનતાના ચિત્તે કાપાલિકો અને કાલામૌખિકોનો ખ્યાલ પણ નથી. એ પંથનો ખાસ પ્રચાર કાશ્મીરમાં અને દ્રવિડમાં બહુ જોવામાં આવે છે. કાશ્મીરી શૈવસિદ્ધાંતનો ઇતિહાસ કોઈ વાર સ્વતંત્રપણે આલેખવાનું રાખી દ્રવિડ શૈવમત વિષે એ જ કહેવું જરૂરનું છે કે અઠાવીશ આગમ અને અઠાર પુરાણોમાં વર્ણવેલા શિવસંપ્રદાયનું એક બહુ જ વિસ્તૃત અને સબળ સ્વરૂપ દક્ષિણ દેશમાં આ જ સૈકાઓથી પ્રવર્તે છે. દક્ષિણના ચિદમ્બરમ્ આદિ મંદિરો જ એનાં સાક્ષીભૂત છે એટલું જ નહિ, પણ તામિલ અને તેલુગુ ભાષામાં જે શિવભક્તિનું સાહિત્ય છે તેવું સંસ્કૃતમાં પણ નથી એમ કોવિદનું માનવું છે. બાકી શિવજીનું આળુંભોળું સ્વરૂપ એની ઉગ્રતાને ભુલાવીને પણ આર્ય પ્રજાના આબાલવૃદ્ધ એવાં કરોડો હૈયામાં વિલસી રહ્યું છે.

અઘોરપંથમીમાંસા

રુદ્રપૂજનનો જે પ્રસ્તાવ ત્રણ વેદ અને આનુષંગિક સાહિત્યમાં થયેલો છે તે જોતાં કાપાલાદિ અઘોરી પંથનાં મૂળ અવૈદિક હોવાં જોઈએ એમ લાગે છે. આના માટે અથર્વન અને અન્ય મૂળ વધારે વાસ્તવિક છે. વાસ્તવિક રીતે આ પંથો શૈવમાર્ગના વિકાર નથી, પણ માનવતાના ઇતિહાસમાં સર્વત્ર અને સર્વદા ફાટી નીકળતા બીભત્સ પ્રવાહનો અન્ય શાક્તાદિ માર્ગો પેઠે થયેલો શૈવમતમાં અભિનિવેશ જ લાગે છે. મનુષ્ય જ્યારે પાશવતત્ત્વોનો દાસ બની જાય છે ત્યારે એનાં સત્ ઉપર અસત્ અનેક કારણોથી વિજય મેળવે છે. આ અસત્નો વિજય માનવપ્રવૃત્તિની દરેક દિશામાં દેખાય છે.

ધાર્મિકતાએ પણ મનુષ્યના સદસદંશોના મિશ્રણનું જ પરિણામ હોઈ વારંવાર ધર્મના નામે અતિ દુષ્ટ આચરણો પણ સંપ્રદાયની વ્યવસ્થામાં ઘૂસી જાય છે. દક્ષિણનાં મંદિરોમાંની દેવદાસીઓ મહાકાલી સમક્ષના માનવમેઘ, પુરાતન એશિયામાઈનોરની ધર્મર્થ વેશ્યાપ્રથા ઇત્યાદિ આવાં કારણોને આભારી છે. અસત્ની પૂજા માનવતાના જન્મ જેટલી જૂની છે અને આજની ઘડી સુધી એ ચાલુ છે એ દેખાડે છે કે અસત્ પૂજા સત્ પૂજા જેટલી જ સનાતન હોઈ સત્ અને અસત્નાં અનાદિ દ્વન્દ્વની અકૃત્રિમતા દેશકાળ અને પ્રગતિથી અબાધિત છે. ભરતખંડના બાર્હસ્પત્યો, ચાર્વાકો, વામપંથીઓ, કાપાલિકો, શાક્તો, ઇત્યાદિના સમાન ધર્મપંથો અને સંપ્રદાયો દરેક દેશમાં અને દરેક કાલમાં, પ્રતીત થાય છે. આ વસ્તુસ્થિતિ જેટલી બીભત્સ છે તેટલી જ શા માટે અનિવાર્ય છે એનાં કારણોમાં અહીં વિસ્તારભયથી ઊતરાય એમ નથી. શૈવમતમાં પણ આવા અભિનિવેશનો ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે, જ્યારે રામકૃષ્ણ ભાંડારકર જેવા વિદ્વાનો પણ કાપાલ અને કાલામુખ પંથોને શૈવમતના વિકાસની ભૂમિએ મૂકે છે ત્યારે એ વિદ્વાનો મનુષ્યમાત્રના કુદરતી ઇતિહાસને ભૂલી જાય છે એ દેખાડવા માટે જ ઉપલો ખુલાસો કરવો પડ્યો છે. સર રામકૃષ્ણ લખે છે Traditional Shaivism, which gradually developed into the ghostly Kapalism or Kaeamukhism (Vaishnavism, Shaivism etc page 131) આ મત ખોટો છે એ સમજવાને માત્ર આવા પંથોની સર્વકાલીનતા અને સર્વદેશિતા તપાસવી રહે છે. રુદ્ર, શિવ, સંપ્રદાયમાંથી આ વિકાસ કે વિકાર નથી, પણ કેવળ અભિનિવેશ જ છે એ આવી તપાસથી સ્પષ્ટ જણાઈ રહેશે.

સ્પંદ અને પ્રત્યભિજ્ઞા

સૈકાઓ પૂર્વે કાશ્મીરમાં શૈવમતનો નવા જેવો અવતાર થયો, જેના બે મુખ્ય વિભાગ ઉપરના નામે પ્રસિદ્ધ થયા. સ્પંદમતના પ્રણેતા અનુક્રમે વસુગુપ્ત અને એનો શિષ્ય કલ્લટ હતા અને એના સિદ્ધાંતો શિવસૂત્ર અને સ્પંદકારિકા નામના નાનકડા પ્રબંધોમાં ઘટાવેલા છે. પ્રસિદ્ધ જર્મન પંડિત બ્યુલ્ડર Report of a tour made in kashmere (page 78)માં કહે છે કે કલ્લટ આશરે ઈસવીસન ૮૫૪માં થઈ ગયો. વસુગુપ્તનો કાળ આનાથી

વહેલો સમજાય છે, પરંતુ શિવપૂજાનો આરંભ કાશ્મીરમાં આ કાળથી થયો એમ નથી. એ ઉપાસના તો ત્યાં બહુ પ્રાચીન છે. માત્ર એને એક પ્રકારના શાસ્ત્રીય વાતાવરણમાં ફરીથી બદલ કરવાનો યશ જ વસુગુપ્ત અને એના શિષ્યને અપાય ખરો. આ સંપ્રદાયનું મુખ્ય તત્ત્વ એ છે કે ઈશ્વર-શૂલી-સ્પંદમાન થતાં જ વિશ્વ પ્રકટે છે અને સ્પંદ વિરામે વિરમે છે.

પ્રત્યભિજ્ઞાયરણનો પ્રણેતા સોમનંદ છે, એના શિષ્ય ઉદયાકરે આ ચરણના પ્રબંધ રચ્યા છે. આ મતનું મુખ્ય દર્શન શિવદષ્ટિ નામના પ્રબંધમાં મળે છે. આ મત સ્પંદ સૃષ્ટિને માન્ય રાખે છે, પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાન તો પ્રત્યભિજ્ઞાથી જ મળે એમ માને છે. જીવાત્મા અને પરમાત્માની ઓળખાણ, રૂપપ્રત્યભિજ્ઞા કેટલી આવશ્યક છે એ વિષે એક રસિક દષ્ટાંત આ પંથના પ્રબંધમાં છે. લેખક કહે છે, “જેમ કોઈ યુવતી, કેવળ નાયકના ગુણરૂપ આદિનું વર્ણન સાંભળીને જ એને પોતાનો પ્રેમ અર્પી દે છે અને પછી એને નજરે જોયા છતાં એ આ જ છે, જેનું વર્ણન એને વિવશ કરી કહ્યું છે એ પ્રત્યભિજ્ઞારૂપ ઓળખાણ થયા વગર એ વ્યક્તિને જોઈ આનંદથી વિહ્વળ થતી નથી” તેમજ પરમાત્માનાં દર્શન કરતાં પણ પ્રત્યભિજ્ઞા(ઓળખ) જ વિશેષ અગત્યની છે.

આ બે કાશ્મીરી સંપ્રદાય વિષે માધવાચાર્ય પોતાના સર્વદર્શન સંગ્રહમાં લખે છે કે આ સંપ્રદાયમાં પ્રાણાયામ, નિદિધ્યાસનાદિ યોગનાં અંગોને સત્કાર નથી થતો. આ સંપ્રદાયોની સાદાઈ એને ઉત્તરકાલીન શિવોપાસનાના વર્ગમાં સહેલાઈથી ઓળખાવી શકે છે.

વીર શૈવ

ઈસવીસન ૧૧૫૭ આશરે કલ્યાણના રાજવી વિજજલના મંત્રીનો ભાણેજ વસવ થયો, એની બહેન રાજરાણી હોતાં એને રાજકારણમાં પ્રવૃત્ત થવું પડ્યું, પણ એ સાથે એણે પોતાની સ્થિતિનો લાભ લઈ જંગમ જોગીઓનો અખાડો જમાવ્યો અને વીર શૈવ અથવા લિંગાયત મતનો પ્રચાર આરંભ્યો. આ પંથના પ્રાચીન સંચાલકોમાં વિશ્વેશ્વરાધ્યાય. પંડિતારાધ્ય અને એકોરમ આદિનાં નામ પ્રચલિત છે. વસવ પોતે એક દંતકથા પ્રમાણે નંદિનો અવતાર

મનાય છે. તે આદ્યપ્રણેતા નહિ પણ પ્રચારક હોય એમ લાગે છે. આ પંથના પ્રણેતા તરીકે એક બીજું નામ આપવામાં આવે છે. તે એકાંત રામૈયા વસવપુરાણમાં એના વિષે ઉલ્લેખ છે. એ જૈનોનો કટ્ટર વિરોધી હતો એમ લાગે છે. વાસ્તવિક રીતે વસવપુરાણમાં વર્ણવેલી કથાઓ ઉપરથી લાગે છે કે વીર શૈવમત જૈન અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો સામનો કરવામાં શૂરો હતો. વસવપુરાણના આરંભમાં નારદ શિવજી પાસે જઈ ફરિયાદ કરે છે કે પૃથ્વી ઉપર વૈષ્ણવો, યાજ્ઞિકો, જૈનો, બૌદ્ધો આદિનું જોર વધી ગયું છે, જ્યારે શિવોપાસના નજરે પડતી નથી. જૈનાદિના વિરોધ વિષે એક અન્ય કથા રામૈયા વિષે કહેવાય છે કે એણે શિવજીમાં પોતાની અડગ શ્રદ્ધા દેખાડવા જૈનો સાથે હોડ કરી કે જો રામૈયો પોતાનું મસ્તક કાપી શિવચરણે કમલપૂજા કરે અને જો શિવજી ફરી તેને જીવતો કરે તો જૈનો પોતાનો ધર્મ હારે અને શૈવ બને. કથા કહે છે કે રામૈયાએ આ પ્રમાણે બે વાર કરી દેખાડ્યું અને રાયવિજયલની કચેરીમાં ખુદ વસવે એને ધન્યવાદ આપ્યો. આ જ મુદ્દો જૈન ગ્રંથમાંથી પણ નિષ્પન્ન થાય છે કે વીર શૈવ અને જૈનો વચ્ચે એખલાસ ન હતો. એક જૈન લેખક વસવની બહેન રાયવિજયલની રાણી ન હતી, પણ રખાત હતી, એવી અભદ્ર શોધ કરવામાં પણ પાછળ નથી રહ્યો. આ સંપ્રદાયનો મૌલિક ગ્રંથ વસવપુરાણ છે, જે સન ૧૮૦૫માં પૂનામાં પ્રથમ છાપવામાં આવેલ છે.

દ્રવિડ વિભાગ

શૈવમતનો પૂર્ણ અને પ્રભાવશાળી વિકાસ તો દક્ષિણ દેશમાં જ થયો છે. તામિલ અને અન્ય દક્ષિણના વાઙ્મયમાં જેવું શિવોપાસનાનું ઉદાત્ત અને વિશાલ સાહિત્ય થયું છે તેવું ખુદ સંસ્કૃતમાં પણ નથી એમ તદ્દવિદ કહે છે. તાંજોરના રાજરાજેશ્વરના મંદિરમાં અને કાંચીપુરનાં મંદિરોના લેખો ઉપરથી લાગે છે કે દ્રવિડ દેશમાં ઈસવી સનના છઠ્ઠા સૈકામાં તો શૈવમત પુરજોશમાં પ્રચલિત હતો. આ મત ઉપાસનામાં સાદો હતો એટલું જ નહિ પણ એના સિદ્ધાંતો દર્શન કક્ષામાં મૂકી શકાય એટલા વિકસિત હતા એમ જાણકારોના કહેવાથી સમજાય છે. આ વિષે એક મુદ્દો અગત્યનો છે કે વીર શૈવ પેઠે અનેક સૈકાઓ પહેલાંનો આ દ્રવિડ શૈવસંપ્રદાય પણ જૈનાદિના વિરોધ માટે

પ્રસિદ્ધ છે. પંડિતોનું માનવું એમ છે કે ઈસવી સનના આશરે ચોથા સૈકામાં બ્રાહ્મણધર્મોનો પુનરુદ્ધાર કે જીર્ણોદ્ધાર થયો તેના પરિણામે દ્રવિડ દેશમાં શૈવસંપ્રદાયનો પ્રચાર થયો હશે, છતાં એ પહેલાં પણ ત્યાં શૈવમત સારી રીતે પ્રચલિત હતો એમ માનવાને પૂરતાં કારણો છે.

બૃહદ્ ભારતમાં શૈવકલ્પ

ભરતખંડમાં જ શિવોપાસના અન્ય સાપેક્ષે સર્વોપરી અગત્ય ધરાવે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ પૂર્વકાલીન આર્યાવર્તનાં દૂરદૂરનાં રાજકીય સંસ્થાનોમાં પણ અન્ય આર્યદેવતા કરતાં શિવની આરાધના વધારે પ્રમાણમાં સ્વીકારાયેલી હોય એમ માનવાને સબળ કારણો છે. આમાંનું એક નિદર્શન, હાલમાં પંડિતોનું ધ્યાન ખેંચી રહેલા જાવા, બાલિ આદિ પ્રાચીન આર્ય સંસ્થાનોના ઇતિહાસમાં મળી રહે છે. પ્રાચીન ચંપા, જે કંઈક અંશે આજના આ નામની ભૌગોલિક મર્યાદાથી વિસ્તૃત હતું તેના વિષેની સવિસ્તર હકીકત દર્શાવતાં ડૉક્ટર મજમુદાર (એમ.એ., પીએચ.ડી.)ના તુરતમાં પ્રકટ થયેલા ગ્રંથમાં જો એક વાત ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી હોય તો તે એ છે કે ચંપાના એ બહુ પ્રાચીન સંસ્થાનમાં રુદ્ર અને શિવની ઉપાસના બહુ જ મોટા પ્રમાણમાં સ્વીકારાયેલી હતી. ડૉક્ટર મજમુદારના ગ્રંથમાં છાપેલી લેખપ્રતિમાઓમાં ૯૮ લેખમાં દેવ નામનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે, જેમાં ૮૨માં શિવનો નિર્દેશ છે. ચંપાનાં મંદિરોમાંનાં મુખ્ય બધાં શૈવકલ્પનાં છે એથી ઉપલી હકીકત બહુ સબળ થાય છે. કેટલાક લેખમાં તો ચંપાના પ્રદેશના ઉત્પાદક તરીકે પણ ઈશાનનું નામ અપાયું છે. ચંપાના લેખોમાં વિગતવાર ઊતરતાં શિવનાં ઉગ્ર અને કલ્યાણમય બેય સ્વરૂપનો નિર્દેશ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ખાસ નામોમાં પરમેશ્વર, ઈશાન, શંકર, ભાગ્યકાન્તેશ્વર, ધર્મેશ્વર, શર્વ, ભીમ, રુદ્ર, ઉગ્ર, શૂલી, ભવ, વામેશ્વર, વામભૂતેશ્વર, દેવલિંગેશ્વર ઇત્યાદિ સર્વશક્તિવાચક, કલ્યાણવાચક, ઉગ્રતાવાચક, પ્રકૃતિવાચક અને લિંગવાચક નામો ઉપર ધ્યાન ખેંચાય છે. ચંપાનાં મંદિરોમાં શિવજી બે ભુજા, ચતુર્ભુજ, છ ભુજાવાળા, તાંડવ કરતા, ધ્યાનસ્થ વગેરે સ્વરૂપે પણ દેખાય છે, પણ લિંગપ્રતિમા વધારે સામાન્ય છે. કોઈ કોઈ વાર લિંગ ઉપર મુખ કોતરેલું હોય છે જેને ચંપાના લેખોમાં મુખલિંગ કહે છે. પંડિતો એમ માને છે કે આવાં મુખલિંગો સ્થાપનાર

રાજાઓના મુખનો આકાર આ લિંગનાં મુખોને અપાયો છે, જેનો હેતુ સાદો અને સ્પષ્ટ છે. ચંપાના લેખોના રુદ્રનામ, રુદ્રાધ્યાયમાંની નામાવલિ સાથે બહુ અંશે મળતાં છે એ દેખાડે છે કે આ પ્રબંધ તે સંસ્થાનમાં અહીં જેટલો જ પ્રસિદ્ધ અને સર્વમાન્ય બન્યો હતો.

શિવ કોણ?

આટલી ચર્ચા કર્યા પછી “શિવ કોણ?” એ પ્રશ્ન જરા અસ્થાને લાગશે ખરો, પણ વસ્તુસ્થિતિના પૂરા જ્ઞાન માટે હજુ એક-બે વાત એ પ્રશ્નના ખુલાસા રૂપે કહેવી રહે છે. શિવ શબ્દ વિશેષણ રૂપે રુદ્રને વર્ણવે છે એ ખરું, પણ જ્યારે રુદ્રને શિવ વિશેષણ, ખુશામત રૂપે જ લગાડી શકાય એવું ભયંકર સ્વરૂપ રુદ્રનું હતું. તે કાળમાં પણ શિવ શબ્દ અન્ય અર્થમાં પ્રચલિત હતો એ વાત ખાસ યાદ રાખવી જોઈએ. પાછળથી રુદ્ર અને શિવ એ એક જ દેવતાનાં પર્યાયનામ બની ગયાં, એમાં પણ ઊંડો ઈતિહાસ છે એ વાત પણ ખાસ નોંધવી જોઈએ.

વૈદિક સાહિત્યમાં ગરુડ, સર્પ, અહિ, શિવ એ બધાં કોઈક જાતિનાં નામ હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. (Vedic index Vol. II, 38 et seq). કીથ અને મેકડોનેલ બેય માને છે કે The Village of Shivapura, mentioned by the Scholiast on Panini (4 2, 109) as situated in the Northern Country, may also preserve the name.” પાણિનિના ભાષ્યમાં નિર્દેશ કરેલ શિવપુર એ આ શિવજાતિના નામ સાથે સંબંધ રાખવાનો આ મત, પ્રમાણ કરતાં અનુમાન વધારે છે એમ લેખાય તો પણ-અન્ય પ્રમાણો આવી જ ઉપપત્તિ(પ્રમાણ)ને પોષે છે. ડૉક્ટર દાસ પોતાના ‘ઋગ્વેદિક ઈન્ડિયા’ (પાના ૧૬૩ અનુ)માં એમ ઘટાવવા મથે છે કે સિકંદરે સિંધુની પશ્ચિમે શિવ જાતિ વસતી જોઈ. તે જ આ પ્રાચીન શિવજાતિ હોવી જોઈએ. ઉત્તર કાળમાં સિંધુદેશીય શિવજાતિ કે શિવપુરની જાતિ ગમે તે હો, પરંતુ ઋગ્વેદમાં શિવજાતિનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે એ હકીકત અબાધિત છે. વસિષ્ઠના સુપ્રસિદ્ધ યજમાન સુદાસની સામે થનાર દશ જાતિઓમાં શિવજાતિનો ઉલ્લેખ છે તેમજ એક વાર સુદાસની પડખે રહેનારમાં પણ શિવજાતિનો ઉલ્લેખ છે. વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર જેની સાથે સંધિવિગ્રહની

શરતો કરવા રાજી હોય તે જાતિ આર્ય અથવા આર્યમાન્ય હોવી જોઈએ એમ અનુમાન કરવામાં કલ્પનાને બહુ ખેંચવી પડે એમ નથી. આ શિવપ્રજા બહુ બહાદુર અને સંપૂર્ણ રીતે લડાયક હોઈ, આ નિબંધના આરંભમાં દશવિલી હકીકત પ્રમાણે રુદ્રને ઉપાસ્ય બનાવે એ સર્વથા યુક્ત જ છે તેમ જોડે શિવજાતિનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદના ત્રીજા અને સાતમા મંડલમાં દાશરાજ વિગ્રહ અંગે મળે છે, તેથી પણ ઘણી સદીઓ પહેલાં, શિવો અનાર્ય કે અર્ધ આર્ય જેવા હોય તો પણ પાછળથી વસિષ્ઠ વિશ્વામિત્ર જેવા સબળ સહાયકોની લાગવગથી અને રુદ્ર જેવા આર્યમાન્ય દેવતાની ઉપાસનાથી એ આર્ય કક્ષામાં સહેલાઈથી આવી શક્યા હશે એમાં શક નથી જ્યારે રુદ્ર શિવજાતિના દેવમંડલમાં પરમ કક્ષાએ પહોંચ્યો ત્યારે શિવજાતિની કલ્પનાઓ વગેરેથી એના વૈદિક રૂપમાં બહુ અગત્યના ફેરફાર થયા હોય અને વૈદિક રુદ્ર તે પરિણામે શિવજાતિના ઈષ્ટ આરાધ્ય શિવ બની શિવજાતિના ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક રૂપને પ્રાપ્ત થયો હોય એમ લાગે છે. શિવજાતિનો કિરાત જાતિ સાથેનો સંબંધ તો ઈતિહાસ પુરાણમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે એટલે એ હકીકત ઉપલા અનુમાનને ટેકો આપે છે એટલું જ નહિ, પણ શિવજાતિની આર્યાનાર્યતા ઉપર પણ પ્રકાશ પાડે છે. એકંદરે જ્યારે વૈદિક રુદ્રની. આકાશમાં, જંગલોમાં રણભૂમિમાં, મૃતગૃહોમાં કારીગરોના વાડામાં, સુસ્થિતિ હતી ત્યારે શિવસ્વરૂપ પહાડોમાં, જંગલોમાં, કિરાતાદિમાં, નટ, ગાયક, નર્તક વગેરે ધોરી રસ્તાને ઘર બનાવનારાઓમાં, ગુહાઓમાં, સ્મશાનોમાં અને અશનવસનવસતિ વર્જિત(કોઈ પ્રકારની જીવનની સુવિધા વગરનો) પ્રવર્ગોમાં સુસ્થિતિ પામ્યું છે એ હકીકત ઉપર કરેલી બધી ચર્ચાને સુશ્લિષ્ટ બનાવે છે.

લિંગોપાસના

આગળ ઉપર કેટલીક કાપાલિકાદિ અસત્પૂજાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. કદાચ સામાન્ય જનને આશ્ચર્યકારક લાગે તો પણ કહેવું જોઈએ કે શિવલિંગપૂજા એ સહેલાઈથી સત્પૂજાના વર્ગમાં દેખાડી શકાય છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો અનેક વાર શિવલિંગપૂજાનો વિચાર કરતાં ઈજિપ્ત, ગ્રીસ, એશિયા માઈનોર આદિ દેશોમાં પ્રવર્તેલી બદ્ધપરસ્તી (નિમ્ન પ્રકારની ઉપાસના)નો મુકાબલો કરવા પ્રેરાય છે અને એ બેય ઉપાસનાનો ખુલાસો એક જ કારણ પંરપરાથી કરવા

લલયાય છે. આમ કરનાર, આર્ચવર્તની આ જ સૈકાઓથી પ્રચલિત શિવલિંગપૂજા વિષે અર્ધસત્ય જ જાણે છે એમ કહ્યા વગર નહિ ચાલે. સામાન્ય ચર્ચા આગળ ઉપર રાખી હાલ લિંગપૂજાના મૂળ રૂપે ખુદ આપણાં જ વૈદિક પૌરાણિક શાસ્ત્રોનો મત ટૂંકમાં તપાસીએ.

લગભગ ગયા બે દશકા સુધી હિંદુસ્થાનના કેટલાક પંડિતોનું માનવું એવું હતું કે વેદમાં લિંગપૂજાનો નિર્દેશ નથી. આ માન્યતાનાં કારણોમાં વૈદિક સાહિત્યના એકદેશીય અભ્યાસ હોવા ઉપરાંત, લિંગપૂજાને અસત્પૂજા માની, એવી પૂજા આર્યમાન્ય ના જ હોય એવી કંઈક વૃત્તિ પણ હશે, તેથી પ્રથમ લિંગપૂજા આર્યમાન્ય હતી કે નહિ એ તપાસીએ.

પુરાણાંતર્ગત લિંગોત્પત્તિ કથાઓમાં એક તત્ત્વ સ્પષ્ટ છે. પુરાણોના મતે આર્યોમાં પ્રથમ લિંગપૂજા ન હતી અને પાછળથી તે તે પુરાણોમાં દર્શાવેલી કથાઓ પ્રમાણે એ પૂજાનો આરંભ થયો. આ જ પુરાણકથાઓ પ્રમાણે આરંભમાં લિંગપૂજાની વિરુદ્ધ સર્વ બ્રાહ્મણો હતા (સ્કંદ પુરાણ) ભૃગુઋષિએ તો લિંગપૂજાની વિરુદ્ધના ગુસ્સામાં શિવજીને શાપ પણ આપી દીધો હતો એમ શિવપુરાણમાં લખ્યું છે. બીજી હકીકત એ છે કે શિવજીના આવા પ્રકારના પૂજનમાં બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓનો વિરોધ ન હતો એટલું જ નહિ, પણ સ્કંદાદિ પુરાણો તો સ્ત્રીઓને જ આ પૂજનનાં મૂળમાં લેખે છે અને શિવપુરાણ પ્રમાણે શિવજીને પ્રસન્ન કરાવવા વસિષ્ઠને જવું પડ્યું, તે અરુંધતિના આગ્રહથી જ એમ પણ સ્પષ્ટ છે. આમ છતાં લિંગપૂજાનો દ્વાસ કરનારાં અનેક વચનો પણ પુરાણોમાં છે. પદ્ય પુરાણમાં એક શંકા કરતાં લિંગ રૂપને ‘વિગર્હિત’ રૂપ કહે છે. ભૃગુના શાપ વિષે આ જ પુરાણ ઉત્તરખંડના ૭૮મા અધ્યાયમાં ભૃગુને મોંએ કહેવડાવે છે કે “લોકમાં જે રુદ્રની ભક્તિ કરશે; ભસ્મ, લિંગ અને અસ્થિ ધારણ કરશે તે પાખંડને પામેલા વેદબાહ્ય થશે.” આટલા બધા વિરોધ છતાં લિંગપૂજા શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રકટ થઈ તેનાં કારણો બહુ જુદાં જ હોવાં જોઈએ અને આ કારણો પુરાણલેખનકાળે નજરથી બહાર ગયાં હોવાં જોઈએ તેમ શક્તિ, કાપાલિકો આદિના પ્રચારને અટકાવવા માટે પણ પુરાણોએ આવું વલણ અખત્યાર કર્યું હોય તેમ બની શકે એમ છે.

વેદકાળના સાહિત્યમાં લિંગોપાસનાનાં મૂળ અસ્પષ્ટ રૂપે દેખાય છે. ઋગ્વેદના ૭-૨૧-૫માં અને ૧૦-૮૮-૩માં શિશ્નદેવા એવો શબ્દ આવે છે, જેનો અર્થ લિંગોપાસક એવો કરી શકાય. આ ઉપરથી અને અન્યત્ર સ્કંભ શબ્દથી પણ આવી જ હકીકતને પોષક ઉલ્લેખો, ઋગ્વેદમાં અનેક સ્થાને છે (૧-૩૨, ૬-૩૩-૨, ૬-૨૮-૬, ૧૦-૪૮-૮ ઇત્યાદિ) જેના વિષે વિદ્વાનો અનેક મત બાંધે છે, છતાં એક હકીકત ઉપર આજ સુધી આ વિષયમાં કોઈ વિદ્વાનનું ખાસ ધ્યાન ખેંચાયું નથી લાગતું, એટલે એ હકીકતનો અહીં સવિસ્તર ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વેદોમાં શિશ્નદેવા અને સર્પદેવાનો ઉલ્લેખ સામાન્ય રીતે એક જ કક્ષામાં થયેલો છે, આવી બે જાતિઓ હતી એમ આજના પંડિતો એક મતથી સ્વીકારે છે એ હકીકત ઉપર કહી છે. આ લેખકનો મત એ છે કે આ બે જાતિઓ જુદી જુદી નહિ, પણ એક જ હતી અને શિશ્ન અને સર્પ એ એક જ ઉપાસ્યનું વર્ણન કરે છે. આ મંતવ્યનાં કારણોમાં મુખ્ય આ પ્રમાણે છે. સર્પનો યૌગિક અર્થ “સરે છે”, “ગતિ કરે છે” એવો છે. શિશ્નનો યૌગિક અર્થ “સૂતેલો છે”, “નિશ્ચલ છે” એવો છે. એક જ વસ્તુ અગતિમાન અને ગતિમાન હોય ત્યારે અનુક્રમે શિશ્ન અને સર્પ કહી શકાય. શિશ્ન અને સર્પ વિષેનો આ સંબંધ બહુ સ્પષ્ટ દેખી શકાય છે. મૌલિક કલ્પનાઓનાં પ્રાકૃતિક નિદર્શનોના કાળમાં આ સામ્ય બહુ સહેલાઈથી કલ્પી શકાય છે. વળી, આ બે સમાનધર્મી, સમાનરૂપી વસ્તુઓનું સામ્ય ભરતખંડમાં જ નહિ પણ બીજી ઘણી પ્રાચીન પ્રજાઓમાં જોવામાં આવેલ છે એ વિષે શક નથી. આનું એક પરિણામ એ આવ્યું છે કે સ્ત્રી અને સર્પને અનેક રૂપે સંબંધી બતાવતી દંતકથાઓ દરેક પ્રજામાં મળી આવે છે. ખ્રિસ્તી દંતકથાઓમાં તો ઈવ અને સર્પની કથા આદ્યસ્થાન ભોગવે છે. દક્ષિણ ઓસ્ટ્રેલિયાની કેટલીક જાતિઓમાં સ્ત્રીઓના આર્તવ કાળને અને સર્પને અનેક રીતે સંબંધી માન્યો છે અને આવા જ સંબંધ વિષેનાં મંતવ્યો દરેક ખંડની પ્રાકૃતિક જીવન ગાળતી જાતિઓમાં સર્વવ્યાપી જેવાં દેખાય છે. આ વિષેના પ્રમાણભૂત ગ્રંથોના આધારે હવે એ તો ચોક્કસ લાગે છે કે શિશ્ન અને સર્પ એ પ્રથમ પર્યાય જેવા જ હતા. માત્ર એક જ વસ્તુની જુદી જુદી અવસ્થિતિના વાચક હતા અને પાછળથી જુદાં જુદાં લાક્ષણિક સ્વરૂપો લઈ લિંગ સ્વરૂપે થાય છે, તે જ શિવજી સર્પના

એટલા રસિયા છે તેનું રહસ્ય હવે સમજી શકાશે. વૈદિક શિશ્ન દેવજાતિ અને સર્પજાતિ એક જ હતી. સર્પજાતિ સર્પને નહિ પણ શિશ્નને જ પૂજતી અને કદાચ કોઈ નજીવી હકીકતમાં જ શિશ્નદેવોથી જુદી પડતી હશે એટલું જ. આ જ જાતિ નાગલોક હશે એમ જે કોઈ વાર કહેવામાં આવે છે એમાં વાસ્તવિક કંઈ નથી લાગતું. શિવજીનો પહાડ પરનો વાસ, પહાડી કિરાતો અને જંગલના નિષાદોનો ગણસમુદાય, સર્પનો સાંકેતિક (Symbolic) હાર તરીકે ઉપયોગ અને લિંગોપાસના એ સર્વ હકીકત એક જ દિશામાં લિંગોપાસનાનું મૂળ દેખાડે છે અને તે એ કે વૈદિકકાળમાં જ એવી એક પહાડી પ્રજા હતી જે ઈશ્વરને પ્રજાપતિ રૂપે એના પ્રજોત્પત્તિના કાર્ય દ્વારા અને એ કાર્યની મહત્તાને જ પૂજતી અને એના સ્પષ્ટ ચિહ્ન તરીકે લિંગોપાસના અને પાછળથી સમસ્ત સંપ્રદાયના લાક્ષણિક ફેરફાર લિંગ સાથે સર્પોપાસના કરતી આ પ્રજા આર્ય પ્રજામાંની નહિ તો પણ, એના નિકટ સંબંધની હોઈ. જતે દહાડે એની ઉપાસના રુદ્ર પ્રજાપતિની ઉપાસના સાથે ભેળાઈ ગઈ, અને આજની લિંગોપાસના રુદ્ર શિવકલ્પ સાથે એક બની ગઈ.

આ ઉપાસના અન્ય દેશોમાં નજરે પડતી જિન્સપરસ્તી નથી જ એ વાતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. જેને નૈતિક સત્યતા કહે છે એના વિકાસ અને સ્વીકાર પછી જ્યારે બધા દેશોમાંથી જિન્સપરસ્તી (જાતીય ભક્તિ)નો અસ્ત થયો દેખાય છે ત્યારે નીતિની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી આવેલા આર્યાવર્તમાં લિંગોપાસના અખંડ અને શુદ્ધસ્વરૂપે પ્રચલિત રહી શકી છે. એ દેખાડે છે કે લિંગોપાસનામાં જિન્સપરસ્તીનું તત્ત્વ નથી જ અને કોઈ વાર કોઈ અભિનિવેશથી પ્રવિષ્ટ થયું હશે તો તે નષ્ટ થયું છે. ઋગ્વેદથી માંડીને બ્રાહ્મણો અને ઉપનિષદો સુધી સર્વ શાસ્ત્રોએ સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધને એટલી ઉદાત્ત અને નિખાલસ ચર્ચાનો વિષય ગણ્યો છે કે એના વિષે લક્ષ્ય રાખીને રચેલી ઉપાસના અવૈદિક માનવાના બદલે તુરત જ વેદવાહ્યમયમાં પ્રવેશ પામી શકે. વૈદિક ઋષિઓને જો કોઈ અવસ્થા જીવંત રૂપે પ્રતીત થઈ રહેતી હોય તો તે પ્રકૃતિની અવસ્થા હતી. જે ઋષિઓ, ઊગતા-આથમતા સૂર્યમાં, વર્ષામાં, અગ્નિમાં, વનસ્પતિની વૃદ્ધિમાં અને એવા નૈસર્ગિક બનાવોમાં પરમ પ્રેરક તત્ત્વોમાં અહોનિશ દર્શન શોધતા તે ઋષિઓ પ્રજોત્પત્તિના પરમ

પ્રાકૃતિક છતાં પરમ ગૂઢ અને રહસ્યમય કાર્યમાં કોઈ અગાધ નિગૂઢ શક્તિનાં દર્શન કરે એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે; તેથી જ અગ્નિના ઉત્પાદક અરણી દ્વન્દ્વને સૂક્તોથી વર્ણવતાં ઋષિઓ પ્રજોત્પત્તિનાં દષ્ટ સાધનોની ઉપાસના કરે એ પણ સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. આ મતના સમર્થનમાં છાંદોગ્યોપનિષદ (૨-૧૩-૧, ૩-૧૭-૩, ૫-૮-૧.), બૃહદારણ્યકોપનિષદ (ત્રીજો બ્રાહ્મણ અધ્યાય છઠ્ઠો), શ્વેતાશ્વતર (૪-૧૧ અને ૫-૨) અને એવાં બીજાં અનેક ઉપનિષદો પ્રસિદ્ધ છે. ઉપરનિર્દિષ્ટ સર્પદેવો, જેઓ શિશ્નદેવ હોવા વિષેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેઓની આર્યપ્રજામાં કેટલી ઊંચી સ્થિતિ હતી તે દેખાડવા, એની ઉપાસનાએ ઉપનિષદોમાં મેળવેલું સ્થાન જ બસ છે પણ ઉપનિષદના કાળ પહેલાં પણ આ સર્પદેવો આર્યપ્રજામાં એટલા બહુમાન્ય હતા કે એમની એક મહિલા, નામે સર્પરાણી, સ્ત્રીઋષિનું પદ મેળવી શકી હતી. જરત્કારુ સર્પના નામે પણ એક સૂક્ત છે. જે જરત્કારુ મહાત્મારતના લેખોમાં મોટા ઋષિના પદને પ્રાપ્ત થયેલ જણાય છે એટલે સર્પદેવો અને શિશ્નદેવો આર્ય જ હશે એમ ન સ્વીકારીએ તોપણ આર્યોમાં ભળનાર જાતિમાં સૌથી પહેલામાંના હશે જ એમ લાગે છે અને એમની ઉપાસનાઓ પણ આર્ય સંપ્રદાયમાં બહુ વહેલી દાખલ થઈ ગઈ હશે એટલું જ નહિ, પણ ઉપનિષદ કાળમાં એ ઉપાસનાને ઉદાત્ત અને સમભાવી દષ્ટિએ બહુ ઊંચા સ્થાને મૂકવામાં આવી છે એ સ્પષ્ટ છે.

ઉપસંહાર

રુદ્ર, શિવ અને લિંગપૂજા એ એક જ નિબંધનો વિષય બની શકે એટલા માટે જ અહીં ત્રણે વિષે સંક્ષેપમાં ચર્ચા કરી છે, પરંતુ ત્રણેની સ્વતંત્ર સમીક્ષા કર્યા વિના અહીં દર્શાવેલી અનેક હકીકતો અસ્પષ્ટ રહી જાય એ સંભવિત છે. આવી સમીક્ષા કરવાની શક્તિ અને સાધન મળવાં ન મળવાં એનો આધાર ભવિષ્ય ઉપર હોવાથી એ વિષે અહીં ઊહાપોહ અસ્થાને છે અને પ્રયાસનો આ ઉપસંહાર ઉચિત રીતે કરતાં કવિના શબ્દોમાં :-

આસન્નાય સુદૂરાય ગુપ્તાય પ્રકટાત્મને
સુલભાયાતિદુર્ગાય નમશ્ચિત્રાય શમ્ભવે ।

- ચંદ્રશંકર અમૃતલાલ બુચ

ॐ नमो भगवते रुद्राय

रुद्राध्याय^१ पहेलो अनुवाक

ॐ नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः ।

नमस्ते अस्तु धन्वने बाहुभ्यामुत ते नमः ॥१॥

હે રુદ્ર, તારા કોપને, બાણને, ધનુષ્ય અને બે હાથને નમસ્કાર. ૧.

ટીકા : આ અનુવાકમાંની બધી ઋચાઓ ઋગ્વેદમાંથી લીધી છે.
આ ઋચાના ઋષિ કશ્યપ, દેવતા રુદ્ર અને છંદ અનુષ્ટુપ્ છે.

या त इषुः शिवतमा शिवं बभूव ते धनुः ।

शिवा शरव्या या तव तया नो रुद्र मृडय ॥२॥

તારું જે બાણ છે તે કલ્યાણકારી છે. તારું ધનુષ્ય કલ્યાણમય છે.
તારો જે કલ્યાણસ્વરૂપ ભાથો છે તેના વડે અમારું, હે રુદ્ર, રક્ષણ કર. ૨.

ટીકા : આના ઋષિ અત્રિ અને દેવતા શંભુ છે. પહેલી ઋચા દેવનું
ભયંકર સ્વરૂપ વર્ણવે છે અને આ બીજી તેનું જ શાંત સ્વરૂપ વર્ણવે છે.

या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी ।

तया नस्तनुवा शन्तमया गिरिशन्ताऽभिचाकशीहि ॥३॥

---

૧. પ્રેસની અગવડને લઈને સ્વરભાવનાં ચિહ્નો તથા ભાષાન્તર છે એટલે
બિનજરૂરી ધારીને પદપાઠ અમે નથી છાપ્યો.

તારું જે કલ્યાણમય, પાપવિનાશી અને અ-ધોર સ્વરૂપ છે તે શાંત રૂપ વડે હે પર્વત પર રહી કલ્યાણ કરનારા અમને પ્રકાશ આપ. ૩.

ટીકા : ૧ રુદ્રનાં બે રૂપ માન્યાં છે. એક ધોર અને બીજું શાંત. આની ચર્ચા માટે જુઓ પ્રસ્તાવનાનો લેખ. સાયણ લખે છે:

द्वे हि रुद्रस्य तनू तथा चोपरिष्ठादाम्नायते 'रुद्रो वां एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौ घोराऽन्या शिवाऽन्येति ।

ભટ્ટ ભાસ્કર શાંત રૂપના જ બે પ્રકાર માને છે. તે લખે છે :

शान्ता तनूद्विविधा । सायुधा निरायुधा च । तत्र प्रथमाऽनंतरेण मन्त्रेण प्रतिपादिता । इतरा तनुरनेन प्रतिपाद्यते ।

ખરું જોતાં સાયણની વાત વિકાસક્રમને વધુ મળતી છે. ધોર અને શાંત રૂપનો વિકાસ આગળ ચર્ચો જ છે.

૨. 'ગિરિશન્ત'નો અર્થ બંને ટીકાકારો ઉપર મુજબ લે છે, પણ શિવનો કૈલાસવાસ તો પૌરાણિક કાળમાં મનાયો; ઋગ્વેદના કાળમાં તો ગિરિનો અર્થ મેઘ જ લેવો જોઈએ.

यामिषुं गिरिशन्त हस्ते बिभर्ष्यस्तवे ।

शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥४॥

હે ગિરિશન્ત, જે બાણને તું અમારા [શત્રુ તરફ] ફેંકવા ધારણ કરે છે તેને હે ગિરિત્ર, અમારા તરફ કલ્યાણમય કર. સગાંવહાલાં તથા ઢોરઢાંખરનો નાશ મા કર. ૪.

ટીકા : ગિરિત્રનો અર્થ બરાબર નથી મળતો. સાયણ ગિરિ એટલે કૈલાસનો પાળનાર એમ કરે છે. ભાસ્કર નીચે પ્રમાણે બીજા અર્થો સૂચવે છે.

गिरेर्मेघस्य त्रायकः वर्षयितृत्वात् । यद्वा गिरिसदृशस्य रथस्य त्रायकः तदवयवानां देवानां त्रायकत्वात् । यद्वा गिरां याञ्चावचसां त्रायकः परिपालकः ।

અહીં પણ ગિરિનો અર્થ મેઘ જ વિકાસક્રમને અનુકૂળ છે, તેવી જ રીતે

નીચેની ઋચામાં 'ગિરીશ'માં.

શિવેન વચસા ત્વા ગિરિશાચ્છ વદામસિ ।

યથા નઃ સર્વમિજ્જગદયક્ષ્મં સુમના અસત્ ॥૫॥

હે ગિરીશ, મંગળ સ્તુતિ તને મેળવવાને અમે કરીએ છીએ, અમારાં બધાં ઢોરઢાંખર નીરોગી અને શાંત મનવાળાં થાય. ૫.

ટીકા : આ બંને ઋચામાં 'પુરુષ' અને 'જગત'નો અર્થ ખાસ રીતે કરવો પડે એમ છે. પુરુષ એટલે સગાંવહાલાં, નોકર વગેરે માણસો અને જગત એટલે બીજા જીવો, જે અમારી માલમત્તા હોય તે.

અધ્યવોચદધિવક્તા પ્રથમો દૈવ્યો ભિષક્ ।

અહીંશ્ચ સર્વાઙ્ગમ્ભયન્સર્વાશ્ચ યાતુધાન્યઃ ॥૬॥

ઉત્તમ વચનો કહેનાર, દેવોમાં પ્રથમ, વૈદ્ય (એવા રુદ્ર) બધી સર્પ વગેરે જાતિઓનો તથા રાક્ષસોનો વિનાશ કરીને મારી સાથે બોલો. ૬.

ટીકા : અહીંનો અર્થ સર્પ વગેરે પ્રાણીઓ એમ બંને ભ્રાષ્યકારો આપે છે, પણ ઋગ્વેદના પ્રાથમિક યુગમાં આ નામની જાત હતી. વળી, આ જાત આર્ય હતી પણ અમુક ધાર્મિક મતભેદો પડતાં, સપ્તસિન્ધુના આર્યોએ આ અહિ વગેરેને અનાર્ય ગણ્યા વગેરે બધું અવિનાશ ચંદ્રદાસે હમણાં જ સાબિત કર્યું છે. તેઓનું માનવું છે કે આ લોકો વૃત્ર અથવા અહિના ભક્તો હતા, માટે સર્પ કે અહિ કહેવાય. ૧.

બીજા રાક્ષસો તો ઘણા જ હતા. જે જે જાતિઓ, સપ્તસિન્ધુના આર્યોના ધર્મથી બીજા ધર્મ તરફ વળતી તેને આર્યો અનાર્ય ગણતા, પશિ, સર્પ, દાનવ, પાંડુય, ચોળ, ગરુડ, યદુને સનક વગેરે અનાર્ય ગણાતા. ૨

અસૌ યસ્તામ્નો અરુણ ઉત્ત બભ્રુઃ સુમઙ્ગલઃ ।

યે ચેમાં રુદ્રા અભિતો દિક્ષુ શ્રિતાઃ સહસ્ત્રશોઽવૈષાંહેડ ઈમહે ॥૭॥

---

૧. જુઓ *Rigvedic India, 2nd Ed., P. 224 ff.*

૨. જુઓ *Rigvedic India, 2nd Ed., P. 137 ff.*

આ જે તામ્ર, પછી અરુણ, પછી પિંગળ એવા મંગળ વર્ણવાળો છે તથા જે આ રુદ્રો હજારો પૃથ્વીને વિશે દિશાઓમાં રહેલા છે તેના ક્રોધને અમે નિવારીએ છીએ (પ્રાર્થનાથી) ૭.

ટીકા : આ અને આ પછીની બે ઋચામાં રુદ્રનાં આદિત્ય રૂપનું વર્ણન છે.

असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः ।

उतैनं गोपा अदृशन्नदृशन्नुदहार्यः ।

उतैनं विश्वा भूतानि स दृष्टो मृडयाति नः ॥૮॥

આ શ્યામ ગ્રીવાવાળો અને રક્ત વર્ણવાળો રુદ્ર અસ્ત પામે છે તેને ગોવાળો, પાણિયારીઓ અને બધાં પ્રાણીઓ જુએ છે. આમ જોવાયેલ તે અમને સુખી કરો. ૮.

ટીકા: આ શ્લોકમાં આદિત્યનું વર્ણન છે તે ઉપર લખ્યું છે એટલે નીલગ્રીવનો અર્થ 'ઝેરના લીધે જેનો કંઠ શ્યામ થયો છે તે' એવો નહીં લેવાય. ભાસ્કર બીજા અર્થો નીચે મુજબ આપે છે:

यद्वा नीलग्रीवविलोहितपदे आदित्यविशेषणे एव उभे । ग्रसन्त्युदकमिति ग्रीवा रश्मयः । ग्रसतेगिरतेर्वा सेवाजिह्वेत्यादिना वत्प्रत्ययो निपात्यते । उदयात्प्रभृति उदकस्य ग्रहणादस्तं गच्छतो यस्य नीला रश्मयस्तमसोऽभिसंसर्गात्तदानी रश्मयस्तादृशा इव भवन्तीति । यद्वा नीलग्रीवः निलीनरश्मिर्वा । विलोहितः विविधं लोहितमुद्रयास्तमयकाले हि तमसः संपर्काल्लोहितमिव मण्डलं दृश्यते ।

આમ, નીલગ્રીવ અને વિલોહિત બંનેનો અર્થ આદિત્ય સાથે લઈ શકાશે.

नमो अस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे ¹ ।

अथो ये अस्य सत्त्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः ॥૯॥

૧. વૈદિક અક્ષરશાસ્ત્ર (Phonology) પ્રમાણે ઢને બદલે ળ ને હ જોડીને જોઈએ, પણ અહીં આનંદાશ્રમ ગ્રંથાવલિને અનુસરી ફેર નથી કર્યા. વૈદિક અક્ષરશાસ્ત્ર માટે જુઓ: શૌનક: ઋગ્વેદ પ્રતિશાખ્ય-પ્રથમ પટલ: ઘાટે- *Lectures on Rigveda*; ગુણે. *Intro. to Comparative Philology*.

શ્યામ ગ્રીવાવાળા, સહસ્રરશ્મિવાળા અને વૃષ્ટિકર્તા રુદ્રને નમસ્કાર. વળી, જે તેનાં પ્રાણીઓ છે તેને પણ હું નમું છું. ૯.

ટીકા: સહસ્રાક્ષનો અર્થ હજાર આંખવાળો નથી, તે તો વૈદિક સાહિત્યના અભ્યાસ પછી નક્કી થઈ ગયું છે.

રુદ્રનાં પ્રાણીઓ એટલે તેના નોકર, ગણો એવો અર્થ બંને ભાષ્યકારો લે છે. ‘જે પ્રાકૃતિક દૃશ્ય (natural phenomenon) ના દેવ રૂપે આપણે રુદ્રને માનીએ તેનાં રૂપો’ એવો અર્થ વધુ અનુકૂળ છે-અહિ આદિત્યનાં.

પ્રમુજ્જ ધન્વનસ્ત્વમુભયોરાલ્લિયોર્જ્યામ્ ।

યાશ્ચ તે હસ્ત ઇષવઃ પરા તા ભગવો વપ ॥૧૦॥

હે ભગવાન, તારા ધનુષ્યની બંને તરફની દોરી તું છોડી નાખ તેમજ તારા હાથમાં જે બાણ છે તે પણ તજ દે. ૧૦.

અવતત્ય ધનુસ્ત્વં સહસ્રાક્ષ શતેષુથે ।

નિશીર્ય શલ્યાનાં મુખા શિવો નઃ સુમના ભવ ॥૧૧॥

હે સહસ્રરશ્મિવાળા, હે સેંકડો બાણવાળા (તારા) ધનુષ્યને ઉતારીને (તારા) બાણના મુખને કુંઠિત કરી અમારા તરફ કૃપાળુ થા. ૧૧.

વિજ્યં ધનુઃ કર્પર્દિનો વિશલ્યો બાણવાં ઉત ।

અનેશન્નસ્યેષવ આભુરસ્ય નિષઙ્ગથિઃ ॥૧૨॥

રુદ્રનું ધનુષ્ય ઊતરી જાઓ અને તેનો ભાથો ડંખ વગરનો થાઓ. (અમારા પ્રતિ) તેનાં બાણો વીંધવાને અશક્ત નીવડો અને તેનો ભાથો પણ ઓછી શક્તિવાળો થાઓ. ૧૨.

ટીકા: કર્પર્દા એટલે ‘જટાજૂટવાળા શંકર’ એમ અર્થ ટીકાકારો લે છે.

‘આભુ’નો અર્થ નીચે પ્રમાણે ભાસ્કર સૂચવે છે:

આ ઈષત્ ભવતીતિ । આભુઃ - અલ્પ સામર્થ્યવાળાં

આ સિવાય બીજો અર્થ નથી મળતો.

યા તે હેતિર્મીદુષ્ટમ હસ્તે બભૂવ તે ધનુઃ ।
તયાઽસ્માન્વિશ્વતસ્ત્વમયક્ષમયા પરિભ્રુજ ॥૧૩॥

હે ઈચ્છાઓ ફળીભૂત કરનાર, તારા હાથમાં જે વિનાશકારી ધનુષ્ય છે તેને અનુપદ્રવકારી બનાવી અમારું બધી બાજુથી રક્ષણ કર. ૧૩.

નમસ્તે અસ્ત્વાયુધાયનાતતાય ધૃષ્ણવે ।
ઉભાભ્યામુત તે નમો બાહુભ્યાં તવ ધન્વને ॥૧૪॥

હે રુદ્ર, તારાં ધનુષ્ય ઉપરથી ઉતારી નાખેલાં, દઢ બાણને નમસ્કાર; વળી, તારા બંને બાહુ અને ધનુષ્યને નમસ્કાર. ૧૪.

પરિ તે ધન્વનો હેતિરસ્માન્વૃણક્તુ વિશ્વતઃ ।
અથો ય ઇષુધિસ્તવાઽઽરે અસ્મન્નિધેહિ તમ્ ॥૧૫॥

હે રુદ્ર, તારાં ધનુષ્યની નાશ કરવાની શક્તિ અમને બધી બાજુથી તજી જાઓ. તારા બાણના ભાથાને પણ તું અમારાથી દૂર રાખ. ૧૫.

ટીકા: છેલ્લી છ ઋચામાં રુદ્રના ભયંકર રૂપનાં વર્ણન રૂપે, તેનાં ઘોર આયુધોથી બચવાની પ્રાર્થના છે. રુદ્રને લગાડેલાં વિશેષણો, તેનાં કલ્પેલાં જુદાં જુદાં રૂપો વગેરે માટે આગળનો લેખ જોવા વિનંતી છે.

નમસ્તે અસ્તુ ભગવન્વિશ્વેશ્વરાય મહાદેવાય ત્ર્યમ્બકાય ત્રિપુરાન્તકાય
ત્રિકાલાગ્નિકાલાય કાલાગ્નિરુદ્રાય નીલકળ્ઠાય મૃત્યુન્જયાય
સર્વેશ્વરાય સદાશિવાય શ્રીમન્મહાદેવાય નમઃ ॥

ભગવાન વિશ્વેશ્વર, મહાદેવ, ત્ર્યંબક, ત્રિપુરાન્તક, ત્રિકાલાગ્નિ કાળ, કાલાગ્નિ રુદ્ર, નીલકંઠ, મૃત્યુંજય, સર્વેશ્વર, સદાશિવ શ્રીમન્મહાદેવને નમસ્કાર.

બીજો અનુવાક

નમો હિરણ્યબાહવે સેનાન્યે દિશાં ચ પતયે નમઃ ॥૧॥

સુવર્ણ સમાન વર્ણવાળા હાથવાળાને, સેનાને દોરવાવાળા અને દિશાના પતિ (રુદ્ર)ને નમસ્કાર. ૧.

ટીકા: બીજા અનુવાકથી દશમા અનુવાક સુધી યજુઓ છે. 'હિરણ્ય'નો અર્થ ભાસ્કર 'હૃદયરમણીય' કરે છે તે વધુ ઠીક લાગે છે. આ દરેક યજુમાં બબ્બે વાર નમસ્કાર છે અને તે ભાષાન્તરમાં 'અને'થી જુદા પડ્યા છે.

નમો વૃક્ષેભ્યો હરિકેશેભ્યઃ પશૂનાં પતયે નમઃ ॥૨॥

વૃક્ષરૂપ, ભૂરા રંગવાળા વાળવાળા અને પશુના પતિ (રુદ્ર)ને નમસ્કાર. ૨.

ટીકા: અહીં 'પશુ'નો અર્થ ઢોરઢાંખર જ લેવાનો છે. પાછળથી વ્યવસ્થિત થયેલા પાશુપતમતનાં મૂળ આવા ઉલ્લેખોમાં મળે. જીવના માટે પાશુપતમત પ્રમાણે 'પશુ' પર્યાય થતાં, શંકર કે શિવ પશુના પતિ બને તે દેખીતું છે. ૧, પરંતુ આટલો વિચાર-વિકાસ વૈદિકકાળમાં ધારવો બરાબર નથી.

નમઃ સસ્પિઞ્જરાય ત્વિષીમતે પથીનાં પતયે નમઃ ॥૩॥

બાળતૃણ જેવા વર્ણવાળા, પ્રકાશવાળા અને (વૈદિક-તાંત્રિક)માર્ગોના પતિને નમસ્કાર. ૩.

ટીકા: સાયણશાસ્ત્ર માર્ગોના પતિ ગણે છે. પણ ઋગ્વેદમાં પૂષાને ઘણી વખત સામાન્ય માર્ગના પતિ ગણેલ છે અને રુદ્રનું વર્ણન આદિત્ય રૂપે પણ થયું છે એટલું ધ્યાન રાખીએ તો સાયણની કલ્પનાની જરૂર નથી રહેતી.

નમો બશ્લુશાય વિવ્યાધિનેઽન્નાનાં પતયે નમઃ ॥૪॥

ભૂરા રંગવાળાને, (શત્રુને) પીડનારને અને અન્નના પતિને નમસ્કાર. ૪

ટીકા: બશ્લુનો અર્થ સાયણ, 'ર' અને 'લ'નો અભેદ ગણી શિવને ધારણ કરનાર વૃષભ એવો કરે છે. બશ્નૂ ઉપરથી ભૂરો એવો અર્થ ભાસ્કર

૧. પાશુપતમતની સમીક્ષા માટે જુઓ *Shaivism and Vaishnavism by Sir Bhandarkar* અને *Indian Philosophy, Vol. II by S. Radhakrishnan*.

સૂચવે છે. નંદી વગેરેની વાત યજુર્વેદના કાળ પછીની છે તે તો નક્કી છે.

નમો હરિકેશાયોપવીતિને પુષ્ટાનાં પતયે નમઃ ॥૫॥

કાળા વાળવાળાને, જનોઈવાળાને અને પુષ્ટિઓના પતિને નમસ્કાર ૫.

ટીકા: ૧. ઉપવીતનું નામ સાંભળી કોઈક ભડકે; પણ વૈદિક જમાનાના વિકાસનો વિચાર કરતાં પહેલાં એક વાત સમજવાની છે કે તત્ત્વજ્ઞાનની વિગતનો વિકાસ તે કાળમાં ન માની શકાય, માટે જે જે બધું પહેલી દૃષ્ટિએ પછીના કાળનું લાગે તે, તે સમયે ન હોય એમ ન મનાય. ભાવાત્મક વિચારનો વિકાસ વૈદિક સમયે ઓછો હતો જ; પણ કર્મકાંડના વિકાસમાં તો ઝીણી ઝીણી વિગતો સુધી ધ્યાન પહોંચ્યું હતું.

૨. પુષ્ટિના નવ પ્રકાર ભાસ્કર આમ ગણાવે છે.

વાક્ પુષ્ટિર્જ્ઞાનપુષ્ટિઃ શરીરેન્દ્રિયપુષ્ટિર્ગૃહક્ષેત્રપુષ્ટિર્ધનધાન્યપુષ્ટિઃ પ્રજાપુષ્ટિઃ પશુપુષ્ટિર્ધર્મપુષ્ટિરણિમાદિપુષ્ટિરિતિ ।

વલ્લભાચાર્યના પુષ્ટિમાર્ગને આ શબ્દના અહીંના વપરાશ સાથે કંઈ જ લેવાદેવા નથી, પરંતુ પાશુપતમતની જેમ પુષ્ટિમાર્ગના મૂળને આ ટેકારૂપ થઈ પડે ખરું. અહીં અર્થ ‘પુષ્ટિ’ જ છે.

નમો ભવસ્ય હેત્યૈ જગતાં પતયે નમઃ ॥૬॥

દુનિયાના નાશકર્તા અને જગતના પતિને નમસ્કાર. ૬.

નમો રુદ્રાયાઽઽતતાવિને ક્ષેત્રાણાં પતયે નમઃ ॥૭॥

સજ્જ ધનુષ્યથી હંમેશાં રક્ષણ કરનાર અને ખેતરો (શરીરો)ના પતિને નમસ્કાર. ૭.

ટીકા: ભાસ્કર ક્ષેત્રનો અર્થ શરીર લે છે.

નમઃ સૂતાયાહન્યાય વનાનાં પતયે નમઃ ॥૮॥

નિયોવેલ સોમરસરૂપ, હણાય નહીં તેવા અને વનોના પતિને નમસ્કાર. ૮.

ટીકા: સૂતનો અર્થ સાયણ ‘રથી’ આપે છે. ભાસ્કર ત્રણ અર્થ આપે છે.

૧. જગતરૂપી રથના સારથિ ૨. પુરાણના વક્તા સૂતના અધિષ્ઠાતા.

૩. નિયોવેલ સોમરસરૂપ.

આ ઉપરથી એક વાત તરી આવે છે તે એ છે કે ભાસ્કર પાસે આનુપૂર્વીનું જોર બહુ હતું અને તે નૈરુક્ત મત (Etymologist's View) ને પણ ગણવાનું ભૂલતો નહીં, આથી કરીને જ ઘણી જગ્યાએ સાયણના કરતાં તે વધુ અનુકરણીય લાગે છે.

નમો રોહિતાય સ્થપતયે વૃક્ષાણાં પતયે નમઃ ॥૧॥

લાલ રંગવાળા, સ્થિર વસ્તુના પતિ અને વૃક્ષના પતિને નમસ્કાર ૯.

ટીકા: 'સ્થપતિ'નો અર્થ સાયણ પ્રભુ એવો લે છે. ભાસ્કર બે અર્થ આપે છે. ૧. ગૃહો વગેરેના કર્તા અને ૨. સ્થિર છે તે અને પાલક. ભાસ્કરના બીજા અર્થમાં સ્થપતિનાં પદ છૂટાં પાડી બે અર્થ ન કરીએ તો પણ ચાલે તેમ છે.

નમો મન્ત્રિણે વાણિજાય કક્ષાણાં પતયે નમઃ ॥૧૦॥

મંત્રના જાણકાર, વાણિજયના પાલક અને પૃથ્વીના પતિને નમસ્કાર ૧૦.

નમો ભુવન્તયે વારિવસ્કૃતાયૌષધીનાં પતયે નમઃ ॥૧૧॥

જગતના ચાલક, ધનના પાલક અને ઝાડ-પાનના પતિને નમસ્કાર. ૧૧.

ટીકા: 'વારિવસ્કૃત'નો અર્થ ભાસ્કર 'પાણીમાં વસનાર' એવો પણ આપે છે.

નમઃ ઉચ્ચૈર્ઘોષાયાડક્રન્દયતે પત્નીનાં પતયે નમઃ ॥૧૨॥

ઉચ્ચ સ્વરવાળા, (શત્રુને) રોવડાવનાર અને પગે ચાલનારના પતિને નમસ્કાર. ૧૨.

ટીકા: 'ઉચ્ચ ઘોષ કરનાર' રુદ્રના મેઘગર્જનારૂપ તત્ત્વને અનુલક્ષે છે.

નમઃ કૃત્સ્નવીતાય ધાવતે સત્ત્વનાં પતયે નમઃ ॥૧૩॥

સમગ્ર (જગત)ના સંહારક, નાસનારની પાછળ દોડનાર અને (તેનાં) પ્રાણીઓના પતિને નમસ્કાર. ૧૩.

ટીકા: સત્ત્વનો અર્થ પ્રાણી થઈ શકે છે. અનુવાક ૧, ઋચા ૯માં 'અસ્ય સત્ત્વનાઃ' છે તેનો અર્થ શંકરના ગણ કરીએ તો તે પૌરાણિક કાળને લાગુ પડી જશે.

શ્રીજો અનુવાક

નમઃ સહમાનાય નિવ્યાધિન આવ્યાધિનીનાં પતયે નમઃ ॥૧॥

(અપરાધીને) સહન કરનારને, વિરોધીઓનો નાશ કરનારને અને સેનાના પતિને નમસ્કાર. ૧.

નમઃ કકુભાય નિષઙ્ગિણે સ્તેનાનાં પતયે નમઃ ॥૨॥

(બધામાં) મુખ્યને, ખડગવાળાને અને ચોરોના પતિને નમસ્કાર. ૨.

ટીકા: ૧. 'કકુભ' એટલે બળદનું ખૂંધ એવો અર્થ લઈ બળદના શરીરમાં જેમ તે ખૂંધ પ્રધાન છે તેમ જગતમાં રુદ્ર પ્રધાન છે એવો અર્થ બંને ટીકાકારો લે છે.

૨. ચોરોનો પતિ. સાયણ લખે છે:

રુદ્રો હિ લીલયા નટ ઇવ તત્ત્વેષં ધત્તે યદ્વા । તસ્ય સર્વજગદાત્મકત્વાદ્યે યત્ર યથા વર્તન્તે તત્ર તથારૂપેણ રુદ્રઃ વર્તતે ઇતિ રુદ્રસ્ય સાર્વારમ્યં અનુસંધાતુ મન્ત્રૈરેવમુચ્યતે । સ્તેનાદિશરીરંષુ રુદ્રો દ્વેષા વર્તતે જીવરૂપેણ ઈશ્વરરૂપેણ ચ । તત્ર ચ યજ્જીવરૂપંતત્ સ્તેનાદિશદ્ધાનાં વાચ્યોઽર્થઃ । સ એવ શાસ્ત્રેષુ નિન્દ્યઃ । યન્તુ ઈશ્વરરૂપં તત્ સ્તેનાદિશદ્ધૈરૂપલક્ષ્યતે । તદનુસન્ધાનં તુ પાપક્ષયહેતુત્વેન પરમ-પુરુષાર્થ ઇતિ લક્ષ્યાર્થવિવક્ષયા મન્ત્રેષુ લૌકિકાઃ શદ્ધા પ્રયુજ્યંત ઇતિ દ્રષ્ટવ્યમ્ । ઉપલક્ષકવાચ્ચાર્યદ્વારેણ લક્ષ્યોઽર્યો મુઘૈરપિ સહસા સમ્યક્ બાદ્ધં શકાતે । યથા શારવાગ્રે ચન્દ્ર ઇત્યત્ર તસ્માત્ લક્ષ્યાર્યસ્યૈવ વિવક્ષાયામપિ સુરવાવવોધદ્વારત્વેન મુરવ્યાર્યવાચકાઃ શદ્ધાઃ પ્રયોક્તવ્યા ।

ભટ્ટ ભાસ્કર આમ લખે છે:

સ્તેનાનામપ્યાશ્રિતાનામાશ્રિતવત્સલતયા તત્પાપનોદનેન સ્વામી ભૂત્વા રક્ષણં કરોતીતિ । યદ્વા । સ્તેયકારિણાં પરિબૃઢાય સ્તેયકરણે તત્સદૃશો નાસ્તિ ઇતિ ॥

મૂળ અર્થ આમ છતાં બરોબર નથી મળતો. રુદ્રનો મૂળ અર્થ 'જંગલ અને વનના દેવતા' એવો હતો એમ એક મત છે તે જ રુદ્રના આ વિશેષણને પૂરી રીતે સમજાવી શકે છે.

વૈદિક સાહિત્ય પછીના કાળમાં, જ્યારે રુદ્રને શિવનું રૂપ આપવામાં આવ્યું ત્યારે ચોરો શંકરના પુત્ર કાર્તિકેયને પોતાના ઈષ્ટદેવ ગણતા એમ

માનવાને કારણ મળે છે. જુઓ

શર્વિલકઃ - નમો વરદાય કુમારકાર્તિકેયાય । મૃચ્છ. પૃ. ૮૬, નિર્ણયસા.

નમો નિષદ્ગ્નિણ ઇષુધિમતે તસ્કરાણાં પતયે નમઃ ॥૩॥

ખડગવાળા, બાણના ભાથાવાળા અને તસ્કરોના પતિને નમસ્કાર. ૩.

નમો વચ્ચતે પરિવચ્ચતે સ્તાયૂનાં પતયે નમઃ ॥૪॥

છેતરપિંડીવાળા, કપટવાળા અને છાના ચોરોના પતિને નમસ્કાર. ૪.

નમો નિચેરવે પરિચરાયારણ્યાનાં પતયે નમઃ ॥૫॥

છાની રીતે ફરતા, બધે ફરતા અને અરણ્યના પતિને નમસ્કાર ૫.

નમઃ સૃકાવિભ્યો જિધાંસદ્ભ્યો મુષ્ણતાં પતયે નમઃ ॥૬॥

વજ્રવાળાઓને, મારવાની ઈચ્છાવાળાઓને અને ચોરી કરનારાના પતિને નમસ્કાર. ૬.

નમોઽસિમદ્ભ્યો નક્તચ્ચરદ્ભ્યઃ પ્રકૃન્તાનાં પતયે નમઃ ॥૭॥

ખડગવાળાઓને, નિશાયરોને અને હત્યા કરનારાઓના પતિને નમસ્કાર. ૭.

ટીકા: અહીં વિશેષણોમાં લગાડેલ બહુવચન ઘણે ભાગે મરુતોને અનુલક્ષે છે. રુદ્રો પણ ઘણા ગણાતા પણ મરુતોને ઘણી વાર 'રુદ્રિયાઃ' કહેવામાં આવતા, તેથી મરુતને અનુલક્ષે છે એમ માનવા વધુ મન થાય છે.

નમ ડચ્ચીષિણે ગિરિચરાય કુલુચ્ચાનાં પતયે નમઃ ॥૮॥

પાઘડીવાળાને, પર્વતમાં ફરનારને અને ભૂમિનું હરણ કરનારના પતિને નમસ્કાર. ૮.

ટીકા: કુલુચ્ચનો અર્થ સાયણ આમ આપે છે.

કં ભૂમિ ગૃહક્ષેત્રાદિકં લુચ્ચન્તિ અપહરન્તીતિ કુલુચ્ચાઃ ।

ભાસ્કર આમ આપે છે.

યદ્વા કુત્સિતં લુચ્ચન્તિ ઇતિ કુલુચ્ચાઃ વિચિત્રવ્યસનોત્પાદનેન યે ધનાન્યપહરન્તિ । યદ્વા કુલાનાં લુચ્ચકાઃ કુલુચ્ચાઃ ।

નમ ઇષુમદ્ભ્યો ધન્વાવિભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૯॥

બાણ અને ધનુષ્યવાળાઓ તમને નમસ્કાર. ૯.

નમ આતન્વાનેભ્ય પ્રતિદધાનેભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૧૦॥

(ધનુષ્યની દોરીને) ખેંચનાર અને ઉપર બાણ ચડાવનારાઓ, તમને નમસ્કાર. ૧૦.

નમ આયચ્છદ્ભ્યો વિસૃજદ્ભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૧૧॥

(દોરી) ખેંચનાર અને (બાણ) છોડનારા તમને નમસ્કાર. ૧૧.

નમોઽસ્યદ્ભ્યો વિધ્યદ્ભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૧૨॥

(બાણ) ફેંકનારા અને (લક્ષ્ય) વીંધનારા તમને નમસ્કાર. ૧૨.

નમ આસીનેભ્યઃ શયાનેભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૧૩॥

બેઠેલા અને સૂતેલા તમને નમસ્કાર. ૧૩.

નમઃ સ્વપદ્ભ્યો જાગ્રદ્ભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૧૪॥

સૂતેલા અને જાગતા તમને નમસ્કાર. ૧૪.

નમસ્તિષ્ઠદ્ભ્યો ધાવદ્ભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૧૫॥

ઊભેલા અને દોડતા તમને નમસ્કાર. ૧૫.

નમઃ સભાભ્યઃ સભાપતિભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૧૬॥

સભારૂપ અને સભાસ્વામીરૂપ તમને નમસ્કાર. ૧૬.

ટીકા: સભા એટલે ભાસ્કર સંઘ આપે છે. આજના વિદ્વાનોએ વૈદિક સભાનું રાજકીય બંધારણ તારવી કાઢ્યું છે, જે જાણવું અગત્યનું અને રસપ્રદ છે.^૧ નીચેનો લાંબો ફકરો પૂરતી વિગત આપે છે.

“Every important Village had a permanent institution of its own, which was known by the name of Sabha (Rv. VI, 28, 6; VIII. 4, 9;x. 34, 6). The Sabha had a house or hall of its own, where the elders and all respectable persons, whether young or old, regularly met not only to talk on important village topics, like cows and probably cultivation, rain or crops (Rv. VI. 21, 6.) but also to while away their idle time in dice-playing. The Sabha thus

૧. જુઓ “*Rigvedic Culture by Das Hindu Polity by Jayaswal*; સરખાવો : *Rayachaudhari, The Evolution of Indian Polity Shama Shastri.*

assumed the character of an assembly as well as a club.....It was a meeting-place for social intercourse and also for debates and verbal contests, when young and old, excepting perhaps women, attended its sitting. According to Ludwig the Sabha was an assembly not of all the people but of the Brahmanas and Maghavans rich patrous).”²

“ As questions of election and banishment of Kings and of restoration of banished Kings were discussed in the assembly it is doubtful whether Kings attended it or not. if it were a rule that the King should attend it, It would follow that he attended it as its head to preside over its deliberations. But as questions of election and restoration of a king cropped up as subjects of discussion only when there was no king in the kingdom some one else, a distinguished priest or a noble, might volunteer himself as its president for the time being.”³

આટલા ઉતારા સભા અને સભાપતિનું સ્વરૂપ વૈદિક સમયમાં કેવું હતું તે બરાબર સમજાવશે.

નમો અશ્વેભ્યોઽશ્વપતિભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૧૭॥

અશ્વરૂપ અને અશ્વપતિરૂપ તમને નમસ્કાર. ૧૭.

ટીકા: ભટ્ટ ભાસ્કર અશ્વનો એક અર્થ નીચે મુજબ આપે છે.

ન વિદ્યતે સ્વં ધનં યેષાં તે અસ્વાઃ અશ્વાઃ તેભ્યઃ ।

---

૨. *Rigvedic Culture by Das, P. 325-27.*

૩. *The Evolution of Indian Polity by Shama Shastri, P. 77-79*

યોથો અનુવાક

નમ આઘ્યાધીનીભ્યો વિવિધ્યન્તીભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૧॥

(બધી બાજુથી) વિનાશ કરનારી શક્તિવાળાને અને જુદી જુદી જાતનો નાશ કરનારી શક્તિવાળા તમને નમસ્કાર. ૧.

નમ ડગણાભ્યસ્તૃહતીભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૨॥

મોટી સેનાવાળાને અને તૃહતી વગેરે ઉગ્ર દેવતાવાળા તમને નમસ્કાર. ૨.

નમો ગૃત્સેભ્યો ગૃત્સપતિભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૩॥

નિપુણને અને નિપુણના પતિ તમને નમસ્કાર. ૩.

ટીકાઃ સાયણ ગૃત્સનો અર્થ વિષયલંપટ લે છે. ઉપલો અર્થ વધુ વાસ્તવિક છે.

સરખાવો ગૃત્સમદ વગેરે નામો.

નમો વ્રાતેભ્યો વ્રાતપતિભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૪॥

જાતિઓને નમસ્કાર જાતિઓના પતિ તમને પણ. ૪.

નમો ગણેભ્યો ગણપતિભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૫॥

ગણોને નમસ્કાર, અને ગણપતિ તમને પણ. ૫

ટીકાઃ ગણ એટલે પ્રજાસમૂહ અને ગણપતિ એટલે પ્રજાસમૂહનો નેતા. આ ગણો જ પ્રાચીન પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના નમૂના હતા એટલે અહીં ઘણેભાગે રાજકીય અગત્યમાં આ શબ્દ વપરાયો છે. ૧.

શંકરના પુત્ર ગણપતિ અને તેના ગણોની પૌરાણિક કલ્પના આમાંથી વિકસિત છે તે દેખીતું જ છે.

---

૧. ગણ અને ગણસત્તાક રાજ્યો વિશે જુઓ: *Hindu Polity, by Jayaswal; Democracies of the East by Mukerji*

નમો વિરૂપેભ્યો વિશ્વરૂપેભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૬॥

વિકૃત તેમજ વિવિધ રૂપવાળા તમને નમસ્કાર. ૬.

નમો મહદ્ભ્યઃ ક્ષુલ્લકેભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૭॥

મહાન અને ક્ષુલ્લક એવા તમને નમસ્કાર. ૭.

નમો રથિભ્યોઽરથેભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૮॥

રથમાં બેઠેલા અને ન બેઠેલા એવા તમને નમસ્કાર. ૮.

નમો રથેભ્યો રથપતિભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૯॥

રથને અને રથના પતિ એવા તમને નમસ્કાર. ૯.

નમઃ સેનાભ્યઃ સેનાનિભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૧૦॥

સેનાને અને સેનાનાયક તમને નમસ્કાર. ૧૦.

નમઃ ક્ષત્રુભ્યઃ સઙ્ગ્રહીતૃભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૧૧॥

રથના શીખવનારાઓ અને સારથિઓના તમને નમસ્કાર. ૧૧.

નમસ્તક્ષુભ્યો રથકારેભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૧૨॥

શિલ્પી અને રથકાર તમને નમસ્કાર. ૧૨.

નમઃ કુલાલેભ્યઃ કર્મરિભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૧૩॥

કુંભાર અને લુહાર એવા તમને નમસ્કાર. ૧૩.

નમઃ પુઙ્ગિષ્ટેભ્યો નિષાદેભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૧૪॥

શાકુનિકોને (પક્ષીના મારનારને) અને નિષાદ એવા તમને નમસ્કાર. ૧૪.

ટીકા: નિષાદનો અર્થ સાયણ માછીમાર કરે છે.

નમ ઇષુકૃદ્ભ્યો ધન્વકૃદ્ભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૧૫॥

બાણ બનાવનાર અને ધનુષ્ય બનાવનાર તમને નમસ્કાર. ૧૫.

નમો મૃગયુભ્યઃ શ્વનિભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૧૬॥

શિકારીને અને શિકારી કૂતરાના પાલક તમને નમસ્કાર. ૧૬.

નમઃ શ્વભ્યઃ શ્વપતિભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૧૭॥

શ્વાનને અને શ્વાનના સ્વામી તમને નમસ્કાર. ૧૭.

પાંચમો અનુવાક

નમો ભવાય ચ રુદ્રાય ચ ॥૧॥

ભવને નમસ્કાર અને રુદ્રને પણ. ૧.

નમઃ શર્વાય ચ પશુપતયે ચ ॥૨॥

(પાપના) હણનારને નમસ્કાર અને પશુપતિને પણ. ૨.

નમો નીલગ્રીવાય ચ શિતિકણ્ઠાય ચ ॥૩॥

શ્યામ કંઠવાળાને નમસ્કાર અને શ્વેત કંઠવાળાને પણ. ૩.

નમઃ કપર્દિને ચ વ્યુપ્તકેશાય ચ ॥૪॥

જટાવાળાને નમસ્કાર અને વાળ વગરનાને પણ. ૪.

ટીકા: કપર્દનો અર્થ 'અંબોડો' 'શિખાની ગાંઠ' એવો પણ છે. આગળના વખતમાં અમુક કુળના લોકો શિખાની અમુક ગાંઠ હોય તેથી જ ઓળખાતા. જુઓ:-

દક્ષિણકપર્દા વસિષ્ઠા આત્રેયાસ્ત્રિકપર્દિનઃ ।

અંગિરસઃ પંચચૂદા મુંડા ભૃગવઃ શિખિનોઽન્યે ॥

ગૃહ્યસંગ્રહપરિશિષ્ટ quoted by Roth in his essays on the Veda, P. 120.

નમઃ સહસ્ત્રાક્ષાય ચ શતધન્વને ચ ॥૫॥

સહસ્ર રશ્મિવાળાને નમસ્કાર અને સેંકડો ધનુષવાળાને પણ. ૫.

નમો ગિરિશાય ચ શિપિવિષ્ણાય ચ ॥૬॥

ગિરિ ઉપર શયન કરનારને નમસ્કાર અને તેજોમયને પણ ૬.

નમો મીઢુષ્ટમાય ચેષુમતે ચ ॥૭॥

અતિવૃષ્ટિ કરનારને નમસ્કાર અને બાણવાળાને પણ. ૭.

નમો હ્રસ્વાય ચ વામનાય ચ ॥૮॥

ટૂંકાને નમસ્કાર ને ઠીંગણાને પણ. ૮.

નમો બૃહતે ચ વર્ષીયસે ચ ॥૯॥

ઊંચાને નમસ્કાર અને ગુણવાનને પણ. ૯.

નમો વૃદ્ધાય ચ સંવૃધ્વને ચ ॥૧૦॥

વૃદ્ધને નમસ્કાર અને વધનારને પણ. ૧૦.

નમો અગ્નિયાય વ પ્રથમાય ચ ॥૧૧॥

(જગતની ઉત્પત્તિ) પહેલાંનાને નમસ્કાર અને (સભામાં) મુખ્યને
પણ. ૧૧.

નમ આશવે ચાજિરાય ચ ॥૧૨॥

(સઘળે) વ્યાપી રહેનારને નમસ્કાર અને જવામાં કુશલને પણ ૧૨.

નમઃ શીઘ્રિયાય ચ શીઘ્યાય ચ ॥૧૩॥

ઉતાવળથી જવાવાળાને નમસ્કાર અને વહેતા પાણીમાં રહેનારને
પણ, ૧૩.

નમ ઝર્યાય ચાવસ્વન્યાય ચ ॥૧૪॥

ઊર્મિવાળાને નમસ્કાર અને સ્થિર પાણીમાં રહેનારને પણ. ૧૪.

નમઃ સ્ત્રોતસ્યાય ચ દ્વીપ્યાય ચ ॥૧૫॥

પ્રવાહવાળાને નમસ્કાર અને દ્વીપમાં રહેનારને પણ. ૧૫.

છઠ્ઠો અનુવાક

નમો જ્યેષ્ઠાય ચ કનિષ્ઠાય ચ ॥૧॥

જ્યેષ્ઠને નમસ્કાર અને કનિષ્ઠને પણ. ૧.

નમઃ પૂર્વજાય ચાપરજાય ચ ॥૨॥

પૂર્વજને નમસ્કાર અને પછી જન્મનારને પણ. ૨.

નમો મધ્યમાય ચાપગલ્ભાય ચ ॥૩॥

મધ્યકાળે રહેનારને નમસ્કાર અને બાળકને પણ. ૩.

ટીકા: અપગલ્ભની સાથે અર્થ મેળવતાં મધ્યકાળ એટલે જુવાની જ થાય.

નમો જઘન્યાય ચ બુધ્ધિનાય ચ ॥૪॥

વાઘડા રૂપને નમસ્કાર અને શાખા રૂપને પણ ૪.

ટીકા: આ અર્થ અહીં સાયન મુજબ આપ્યો છે. વધુ માટે જુઓ ‘વ્યુત્પન્ન શબ્દો’.

નમઃ સોભ્યાય ચ પ્રતિસર્યાય ચ ॥૫॥

મનુષ્યલોકમાં ઉત્પન્ન થનારને નમસ્કાર અને રક્ષા કરનારને પણ. ૫.

ટીકા: ‘સોભ્યનો’ અર્થ સાયણ “પુણ્ય અને પાપ બેયવાળો મૃત્યુલોક” એમ આપે છે અને તેના ટેકામાં આથર્વણોનું નીચેનું મંતવ્ય ટાંકે છે.

પુણ્યેન પુણ્યલોક જયતિ પાપેન પાપમુખાભ્યામેવ મનુષ્યલોકમ્ ॥

ભટ્ટભાસ્કર “સોભ્ય”ના બે અર્થ આપે છે. ૧. સોભ નામનું ગંધર્વ નગર હતું, ત્યાં ઉત્પન્ન થયેલ “સોભ્ય” ૨. શીત અને ઉષ્ણ એવાં બેય રૂપવાળો ‘સોભ્ય’,

નમો યામ્યાય ચ ક્ષેમ્યાય ચ ॥૬॥

યમલોકમાં ઉત્પન્ન થનારને નમસ્કાર અને મોક્ષવાળાને પણ. ૬.

નમ ઝર્વર્યાય ચ ચ્વલ્યાય ચ ॥૭॥

ધાન્યસંપન્ન ભૂમિવાળાને નમસ્કાર અને ધાન્ય ખાંડવાનાં સ્થાન (ખળું)માં રહેનારને પણ. ૭.

નમઃ શ્લોક્યાય ચાવસાન્યાય ચ ॥૮॥

વેદોના શ્લોકમાં રહેનારને નમસ્કાર અને વેદોના અંતમાં રહેનારને પણ. ૮.

નમો વન્યાય ચ કક્ષ્યાય ચ ॥૯॥

વૃક્ષ રૂપને નમસ્કાર અને લતા રૂપને પણ. ૯.

નમઃ શ્રવાય ચ પ્રતિશ્રવાય ચ ॥૧૦॥

શબ્દ રૂપને નમસ્કાર અને પ્રતિશબ્દ રૂપને પણ. ૧૦.

નમ આશુષેણાય ચાડ્ડશુરથાય ચ ॥૧૧॥

શીઘ્રગામિની સેનાવાળાને તથા શીઘ્રગામી રથવાળાને પણ. ૧૧.

નમઃ શૂરાય ચાવભિન્દતે ચ ॥૧૨॥

શૂરને નમસ્કાર તથા (ભક્તોનાં વેરીનો) નાશ કરનારને પણ. ૧૨.

નમો વર્મિણે ચ વરૂથિને ચ ॥૧૩॥

બખ્તરવાળાને નમસ્કાર અને ગુપ્ત સ્થાનમાં રહેનારને પણ. ૧૩.

નમો બિલ્મિને ચ કવચિને ચ ॥૧૪॥

માથાના ટોપવાળાને નમસ્કાર અને કવચવાળાને પણ. ૧૪.

નમઃ શ્રુતાય ચ શ્રુતસેનાય ચ ॥૧૫॥

વેદમાં પ્રસિદ્ધ (એવા રુદ્ર)ને નમસ્કાર અને પ્રસિદ્ધ સેનાવાળાને પણ. ૧૫.

સાતમો અનુવાક

નમો દુન્દુભ્યાય ચાઽઽહનન્યાય ચ ॥૧॥

દુંદુંભિ રૂપને નમસ્કાર અને વગાડનારને પણ. ૧.

નમો ધૃષ્ણવે ચ પ્રમૃશાય ચ ॥૨॥

ધૈર્યવાનને નમસ્કાર અને પંડિતને પણ. ૨.

નમો દૂતાય ચ પ્રહિતાય ચ ॥૩॥

દૂતને નમસ્કાર અને (સ્વામીથી) મોકલાયેલાને પણ ૩.

નમો નિષઙ્ગિણે ચેષુધિમતે ચ ॥૪॥

ખડગવાળાને નમસ્કાર અને ભાથાવાળાને પણ. ૪.

નમસ્તીક્ષ્ણેષવે ચાઽઽયુધિને ચ ॥૫॥

તીક્ષ્ણ બાણવાળાને નમસ્કાર અને આયુધવાળાને પણ. ૫.

નમઃ સ્વાયુધાય ચ સુધન્વને ચ ॥૬॥

અમોઘ આયુધવાળાને નમસ્કાર અને અમોઘ ધનુષ્યવાળાને પણ. ૬.

નમઃ સ્ત્રુત્યાય ચ પથ્યાય ચ ॥૭॥

ક્ષુદ્ર માર્ગ પર વિચરનારને નમસ્કાર અને રાજ માર્ગ પર વિચરનારને પણ. ૭.

ટીકા: પ્રાચીનકાળમાં જુદા જુદા માપના અને જુદા જુદા ઉપયોગ માટે નિયત કરેલ રસ્તાઓ હતા. એક માણસ ચાલી શકે તેવી ગલીથી ૬૪ ફીટ પહોળા રસ્તાઓના ઉલ્લેખ મળે છે. જુઓ કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર : Rigvedic Culture.

નમઃ કાટ્યાય ચ નીપ્યાય ચ ॥૮॥

નહેર રૂપને નમસ્કાર અને ઢોળાવ રૂપ (ધોધ)ને પણ. ૮.

સાતમો અનુવાક

ટીકા: સાયણ 'કાટ્ય'નો અર્થ કૂપ આપે છે, પણ નીચેના ૧૧ લોક સૂત્રની સાથે જોતાં તે અર્થ બરાબર નથી. જૂના કાળમાં નહેરનાં બાધકામ તથા irrigationમાં આર્યો ઠીક આગળ વધ્યાં હતાં. સરખાવો Bhagiratha: the grand Engineer of Bengal, વિશ્વભારતી શ્રાવણ; ૧૯૮૪.

નમઃ સૂદ્યાય ચ સરસ્યાય ચ ॥૧॥

કર્દમ (કાદવ) રૂપમાં જે જળ સ્વરૂપે છે તેને નમસ્કાર અને તળાવના જળરૂપને પણ. ૯.

નમો નાદ્યાય ચ વૈશંતાય ચ ॥૧૦॥

નદી રૂપને નમસ્કાર અને તળાવડી રૂપને પણ. ૧૦.

ટીકા: નાદ્યાય નો અર્થ ભાસ્કર 'નાદ રૂપને' આપે છે અને તે લેવાનું મન બહુ જ થાય છે પણ તળાવડીની સાથે યોગ્ય નદી લાગે છે.

નમઃ કૂપ્યાય ચાવટ્યાય ચ ॥૧૧॥

કૂપ રૂપને નમસ્કાર અને ખાબોચિયા રૂપને પણ. ૧૧.

નમો વર્ષ્યાય ચાવર્ષ્યાય ચ ॥૧૨॥

વર્ષા રૂપને નમસ્કાર અને સમુદ્ર રૂપને પણ. ૧૨.

નમો મેઘ્યાય ચ વિદ્યુત્યાય ચ ॥૧૩॥

વાદળાં રૂપને નમસ્કાર અને વીજળી રૂપને પણ. ૧૩.

નમઃ ઈન્ધ્રિયાય ચાઽઽતપ્યાય ચ ॥૧૪॥

શરદનાં વાદળાં રૂપને નમસ્કાર અને તડકા રૂપને પણ. ૧૪.

નમો વાત્યાય ચ રેષ્મિયાય ચ ॥૧૫॥

પવન રૂપને નમસ્કાર અને પ્રલયકાળ રૂપને પણ. ૧૫.

નમો વાસ્તવ્યાય ચ વાસ્તુપાય ચ ॥૧૬॥

ઘરમાં રહેનારને નમસ્કાર અને વાસ્તુ^૧ના પાલકને પણ. ૧૬.

---

૧ વાસ્તુ: ઘર બનાવવા માટેની જમીન.

આઠમો અનુવાહ

નમઃ સોમાય ચ રુદ્રાય ચ ॥૧॥

સોમ રૂપને નમસ્કાર તથા રુદ્રને પણ. ૧

નમસ્તામ્નાય ચારુણાય ચ ॥૨॥

તામ્રને નમસ્કાર અને અરુણને પણ. ૨.

નમઃ શઙ્ગાય ચ પશુપતયે ચ ॥૩॥

સુખના દાતાને નમસ્કાર અને પશુપતિને પણ. ૩.

નમ ઝગ્રાય ચ ભીમાય ચ ॥૪॥

ઊગ્રને નમસ્કાર અને ભયજનકને પણ ૪.

નમોઽગ્રેવધાય ચ દૂરેવધાય ચ ॥૫॥

આગળ હણનારને નમસ્કાર અને પાછળ હણનારને પણ. ૫.

નમો હન્ત્રે ચ હનીયસે ચ ॥૬॥

હણનારને નમસ્કાર અને વધુ હણનારને પણ. ૬.

નમો વૃક્ષેભ્યો હરિકેશેભ્યઃ ॥૭॥

હરિત વર્ણનાં પર્ણવાળા વૃક્ષ રૂપને નમસ્કાર. ૭.

નમસ્તારાય ॥૮॥

તાર (પ્રણવરૂપ)ને નમસ્કાર. ૮.

---

૨ સોમનો અર્થ ભાષ્યકાર 'ઉમા સહિત' એમ આપે છે પણ વેદ કાળના યજુને તે અર્થ અનુકૂળ નથી.

નમઃ શમ્ભવે ચ મયોભવે ચ ॥૧॥

ઐહિક સુખ આપનાર શંભુને નમસ્કાર તથા પારલૌકિક સુખઆપનાર મયોભૂને પણ. ૯.

નમઃ શંકરાય ચ મયસ્કરાય ચ ॥૧૦॥

શંકરને નમસ્કાર અને મોક્ષ સુખના આપનારને પણ. ૧૦.

નમઃ શિવાય ચ શિવતરાય ચ ॥૧૧॥

શિવ (કલ્યાણ કરનાર)ને નમસ્કાર અને શિવતર (અતિશય કલ્યાણકારી)ને પણ ૧૧.

નમસ્તીર્થ્યાય ચ કૂલ્યાય ચ ॥૧૨॥

તીર્થ રૂપને નમસ્કાર અને કાંઠા રૂપને પણ. ૧૨.

નમઃ પાર્યાય ચાવાર્યાય ચ ॥૧૩॥

પેલે પાર થનારને નમસ્કાર અને આ પાર થનારને પણ. ૧૩.

નમઃ પ્રતરણાય ચોત્તરણાય ચ ॥૧૪॥

(પાપ) તારકને નમસ્કાર અને (સંસારના) તારકને પણ ૧૪.

નમ આતાર્યાય ચાઽઽલાદ્યાય ચ ॥૧૫॥

આતાર્ય^૨ (સંસારમાં પુનરાગમનને માટે જે યોગ્ય છે)ને નમસ્કાર અને આલાદ્ય (કર્મફળનો ભોગ કરનાર જીવોના પ્રેરક)ને પણ. ૧૫.

નમઃ શષ્ટ્યાય ચ ફેન્યાય ચ ॥૧૬॥

તૃણ રૂપને નમસ્કાર અને ફીણ રૂપને પણ. ૧૬.

નમઃ સિકત્યાય ચ પ્રવાહ્યાય ચ ॥૧૭॥

રેતી રૂપને નમસ્કાર અને પ્રવાહ રૂપને પણ. ૧૭.

---

^૨ આતાર્યનો અર્થ “સંસારને તરેલા છતાં કર્મશેષથી જ્યાં પાછો અવતરે છે તે જે સ્થિતિ હોય તેના રૂપ” એવો ભટ્ટભાસ્કર આપે છે. આમ ફરી ફરીને અવતરવું તે આલાદ. આલાદનો ‘સ્વર્ગ’ અર્થ પણ થાય છે.

નવમો અનુવાહ

નમ ઇરિણ્યાય ચ પ્રપથ્યાય ચ ॥૧॥

પ્રેરકને નમસ્કાર અને મહામાર્ગે જનારને પણ. ૧.

નમઃ કિં શિલાય ચ ક્ષયણાય ચ ॥૨॥

પથરાળ પ્રદેશવાળાને નમસ્કાર અને વસવા યોગ્ય દેશવાળાને પણ. ૨.

નમઃ કર્પર્દિને ચ પુલસ્તયે ચ ॥૩॥

જટાવાળાને નમસ્કાર અને છૂટા કેશવાળાને પણ. ૩.

નમો ગોષ્ટ્રાય ચ ગૃહ્યાય ચ ॥૪॥

ગોશાળામાં રહેનારને નમસ્કાર અને ઘરમાં રહેનારને પણ. ૪.

ટીકા: ગોષ્ટ્રનો અર્થ નીચેના લાંબા ફકરાથી બરાબર સમજાશે.

“The early Aryans were divided into numerous clans and tribes. The early name of a clan is **gotra (ગોત્ર)** which etymologically means “a place for the protection of cows.” My conjecture is that those families that possessed a common place for the protection of cows. i.e. a common cow-stall belonged to the same **gotra**. We must remember that in the nomadic and even a later stage of Aryan civilisation, cattle formed the principal property of the people. A man was considered rich or poor according to the number of cattle he possessed. It was not possible for every family to erect a strong barricade or enclosure for the protection of cows at night from the attacks of wild beasts like wolves, hyenas, &c., or from robbers (Rv. vi 28, 3. 7), and make adequate arrangements for guarding it. So a group of families entered into an agreement or mutual understanding

with one another to erect a common enclosure or stall for their cattle and guard it against wolves and robbers at night. There was a leader among them, who took the initiative in the matter, and issued necessary directions to all. This man was called the *gotra-pati* or lord of the **gotra** or cattle-enclosure, and all the families that shared the same enclosure and acted under the direction of their common leader belonged to the same **gotra**. It was essential and a matter of necessity for each family to belong to either one **gotra** or another. This was how clans were evolved in ancient Aryan society from a sense of common interest, common necessity, and mutual protection. In the day time, the cattle were released from the **gotras** or enclosures, and taken out to the grazing grounds for pasture. Certain grazing grounds were used for pasturing the cattle of a number of **gotras**, which were common to them all. They were thus the ancient commons known by the name of *gostha* (गोष्ठ), i.e. the place where the cattle used to graze or *stand* or *lie down* for rest. The *gostha* was also known by the name of *uraja* i.e. the place where cattle were taken out for grazing. Those clans or **gotras** that used the same common for pasturing their cattle were known as belonging to the same **gostha**, which is the meaning of the word **gosthi** (गोष्ठी). The clan or **gotra** was thus an aggregate of a number of families (**kulas-कुल**) and the **gosthi** was an aggregate of a number of **gotras**. These social institutions were in the nature of guilds, but their evolution was quite natural, and there was no artificiality about them. The families included in a **gotra** were regarded as one large family (mahakula) under the guidance of one leader, and the daughters and sons belonging

to the same **gotra** stood in the relation of cousins, and hence marriage in the same **gotra** came to be prohibited in later times. There was no room here for totems, and no **gotra** was ever named after an animal as in the case of the aborigines of Australia and America. Each **gotra** was named after a Rsi or seer who was originally the leader or head of the institution.

The conglomeration of a number of **gosthis** formed a **grama** (ગ્રામ) which etymologically means “a collection” or “aggregate.” In the nomadic stage of Aryan civilisation, the whole **grama** or collection of **gosthis** moved from one place to another under the guidance of a leader who was styled Gramani (Rv. x. 62, II; 107, 5), or leader of the **grama** or collection of **gosthis**. When the Aryans settled down in particular areas as agriculturists, the villages in which the various **gosthis** settled down under a common leader came to be known as **gramas**.

નમસ્તલ્વ્યાય ચ ગેહ્યાય ચ ॥૫॥

ખાટ ઉપર સૂનારને નમસ્કાર અને મહેલમાં સૂનારને પણ ૫.

નમઃ કાટ્યાય ચ ગહ્વરેષ્ટાય ચ ॥૬॥

દુર્ગમિ અરણ્યમાં રહેનારને નમસ્કાર અને ગુફામાં રહેનારને પણ. ૬.

નમો હૃદય્યાય ચ નિવેષ્યાય ચ ॥૭॥

સરોવરમાં રહેનારને નમસ્કાર અને તલાવડીમાં રહેનારને પણ. ૭.

નમઃ પાં સવ્યાય ચ રજસ્યાય ચ ॥૮॥

પરમાણુમાં રહેનારને નમસ્કાર અને ધૂળમાં રહેનારને પણ. ૮.

નમઃ શુષ્ક્યાય ચ હરિત્યાય ચ ॥૯॥

સૂકામાં રહેનારને નમસ્કાર અને ભીનામાં રહેનારને પણ. ૯.

નમો લોપ્યાય ચોલપ્યાય ચ ॥૧૦॥

કઠણ પ્રદેશમાં રહેનારને નમસ્કાર અને ખડવાળા કોમળ પ્રદેશમાં રહેનારને પણ. ૧૦.

નમ ऊर्व्याय च सूर्याय च ॥૧૧॥

પૃથ્વી પર રહેનારને નમસ્કાર અને નદીમાં રહેનારને પણ. ૧૧.

નમः पर्ण्याय च पर्णशृङ्गाय च ॥૧૨॥

પાનમાં રહેનારને નમસ્કાર અને સૂકા પાનના ઢગલામાં રહેનારને પણ. ૧૨.

નમોऽपगुरमाणाय चाभिघ्नते च ॥૧૩॥

ખેંચેલા આયુધવાળાને નમસ્કાર તથા હણનારને પણ. ૧૩.

નમ आक्खिदते च प्रक्खिदते च ॥૧૪॥

થોડી શિક્ષા કરનારને નમસ્કાર અને ઘણી શિક્ષા કરનારને પણ. ૧૪.

નમो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यः ॥૧૫॥

સ્વેચ્છાએ જે નાશ કરે છે તેમને અને દેવના જીવ સમાન છે તેમને નમસ્કાર. ૧૫.

નમો વિક્ષીણકેભ્યઃ ॥૧૬॥

ક્ષયરહિતને નમસ્કાર. ૧૬.

નમો વિચિન્વત્કેભ્યઃ ॥૧૭॥

વિવેક કરી શોધનારને નમસ્કાર. ૧૭.

નમ આનિર્હતેભ્યઃ ॥૧૮॥

(સર્વ પાપના)નાશકને નમસ્કાર. ૧૮.

નમ આમીવત્કેભ્યઃ ॥૧૯॥

ચારેબાજુ ફેલાઈ (સર્વત્ર) સ્થૂલભાવને પ્રાપ્ત થનારને નમસ્કાર. ૧૯.

દશમો અનુવાક^૧

દ્રાપે અન્ધસસ્યતે દરિદ્રન્નીલલોહિત । ણાં પુરુષાણામેષાં પશૂનાં
મા ભેર્માઽરો મો ણાં કિચ્ચનાઽઽમમત્ ॥૧॥

હે દ્રાપ^૨, હે સોમરસના પતિ^૩, દરિદ્ર, નીલ અને લાલ એવા
(હે રુદ્ર), અમારાં સગાને તથા અમારાં ઢોરઢાંખરને ન બિવડાવ. તેનું કાંઈ
પણ નાશ ન પામો, તેને કાંઈ પણ રોગ ન થાઓ. ૧.

યા તે રુદ્ર શિવા તનૂઃ શિવા વિશ્વાહભેષજી^૪ ।
શિવા રુદ્રસ્ય ભેષજી તયા નો મૃડ જીવસે ॥૨॥

હે રુદ્ર, જે તારું કલ્યાણકારી, હંમેશ જળ આપનારું તથા રોગ ટાળનારું
સુખસ્વરૂપ અમને દીર્ઘાયુ આપી સુખી કરો.

૧. આ અનુવાક વધુ કઠણ છે. બીજા અનુવાકથી નવમા સુધીમાં નમસ્કાર રૂપ જુદા
જુદા યજુઓ હતા. આમાં ઋચાના રૂપમાં મંત્રો છે.

આ દરેક ઋચાનો પુરસ્ચરણમાં કેમ ઉપયોગ કરવો તથા તેનાં ફળ વગેરેની પૂર્ણ
માહિતી ભટ્ટભાસ્કર આપે છે. તે જિજ્ઞાસુએ વાંચવી.

૨. ‘દ્રાપ’નો અર્થ “પાપીને ખરાબ ગતિમાં એટલે નરકમાં મોકલનાર” એમ સાચણ
તથા ભટ્ટભાસ્કર આપે છે, પણ આ અર્થ વેદકાળના મનોવિકાસને અનુકૂળ નથી.
ભટ્ટભાસ્કર આપેલો “કવચવાળા” અર્થ વધુ બંધબેસતો લાગે છે.

૩. અન્ધસનો અર્થ બંને ટીકાકાર ‘અન્ન’ આપે છે. તે અર્થ બરાબર છે પણ ઋગ્વેદમાં
અન્ધસનો અર્થ ઘણે ઠેકાણે ‘સોમરસ’ થાય છે અને ઘણે ઠેકાણે દેવોને ‘સોમના પતિ’ કહીને
સંબોધ્યા છે એટલે તે અર્થ લીધો છે.

૪. ભેષજી શબ્દ બે વખત આવે છે. બેય વખત એક જ અર્થ લેવાની દ્વિરુક્તિ ટાળવા,
બંને ટીકાકાર શારીરિક રોગ વગેરેના તથા સંસારનાં દુઃખરૂપી રોગના ટાળનાર એમ અર્થ
બેસારે છે પણ ભેષજનો અર્થ ‘પાણી’ પણ થાય છે. દ્વિરુક્તિ ટાળવા મેં તે અર્થ પહેલાંમાં
લીધો છે.

इमां रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्रभरामहे मतिम् ।
यथा नः शमसद्विपदे विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन्ननातुरम् ॥३॥

જટાવાળા (શત્રુના) વીરને મારનારા અને બળવાળા રુદ્ર માટે આ સ્તુતિ કરીએ છીએ, જેથી અમારાં દ્વિપદોને^૧ ને તથા ચતુષ્પદોને સુખ થાય અને ગ્રામમાં સર્વ પુષ્ટ અને ઈજારહિત થાય.

टीका: ग्रामना अर्थ माटे जुओ अनु. ८ यजु. ४ उपरनी टीका.

मुडा नो रुद्रोत नो मयस्कृधि क्षयद्वीराय नमसा विधेम ते ।
यच्छं च योश्च मनुरायजे पिता तदश्याम तव रुद्र प्रणीतौ ॥४॥

અમારા પર હે રુદ્ર કૃપા કર. વળી, અમને સુખી કર, (શત્રુના) વીરને હણનાર એવા તને નમસ્કાર વડે અમે તને પૂજીએ છીએ. પિતા મનુએ જે સુખ તથા વૈભવ આપ્યાં તે, હે રુદ્ર, તારો પ્રેમ હોય ત્યારે અમને મળે. ૪.

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितम् ।
मा नो वधीः पितरं मोत मातरं प्रिया मा नस्तनुवो रुद्र रीरिषः ॥५॥

અમારા વૃદ્ધને નહિ, અમારાં બાળકને નહિ, અમારા વીર્યવાનને નહિ, અમારા ગર્ભસ્થ (પુરુષને) (પણ) હણતો નહિ. અમારા પિતાને ન મારતો, અમારી માતાને નહિ તેમજ અમારા પ્રિય શરીરને પણ મારતો નહિ. ૫.

मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।
वीरान्मा नो रुद्र भामितोऽवधीर्हविष्मन्तो नमसा विधेम ते ॥६॥

કોપિત થઈને અમારાં સંતાનને (તેમજ) પુત્રને, અમારાં આયુષ્યને, અમારી ગાયોને, (તેમજ) અમારા અશ્વોને હણતો નહિ. અમારા વીરને, હે રુદ્ર, ન હણતો. હવિથી યુક્ત એવા અમે, નમસ્કાર વડે તને પૂજીએ છીએ. ૬.

---

૧. આ શબ્દો અંગ્રેજી Bipedes અને Qundrupedsનાં પૂર્વ રૂપો જ છે. ગુજરાતીમાં તે શબ્દો આમ જ રાખવા પડે, બાકી દ્વિપદો એટલે અમારાં વહાલાઓ તથા ચતુષ્પદો એટલે અમારાં ઢોરઢાંખરો એમ અર્થ છે તે તો દેખીતો જ છે.

આરાત્તે ગોઘ્ન^૧ ડત પૂરુષઘ્ને ક્ષયઢ્વીરાય સુમ્નમસ્મે તે અસ્તુ ।
રક્ષા ચ નો અધિ ચ ઢેવ બ્રૂહ્મથા ચ નઃ શર્મ યચ્છ ઢ્વિબર્હાઃ ॥૭॥

હે ઢોરને હણનાર, હે પુરુષને હણનાર, હે (શત્રુના) વીરને હણનાર, તારાં (તે ઘોર રૂપો) ઢૂર (રહો.). તારું સુખકર રૂપ અમને મળો. વળી, અમને રક્ષ અને હે ઢેવ, અધિક કૃપા કર અને હે બંને લોકના વર્ધક, અમને સુખ આપ. ૭.

સ્તુહિ શ્રુતં ગર્તસઢં યુવાનં મૃગન્ન ઢીમમુપહલ્તુમુગ્રમ્ ।
મૃઢા જરિત્રે રુઢ્ર સ્તવાનો અન્યન્તે અસ્મન્નિવપન્તુ સેનાઃ ॥૮॥

પ્રસિઢ્ઢ, ગર્ત (ખાડો-ગુઢ્ઢા)માં બેઠેલા યુવાન અને હણવામાં પ્રચંડ સિંહની પેઠે ઉગ્ર (એવા રુઢ્રને) સ્તવ. હે રુઢ્ર, સ્તવાળો (જેની સ્તુતિ કરવામાં આવી રહી છે)તું (જીર્ણ શરીરવાળા એવા) સ્તવનારને સુખી કર. તારી સેના અમારાથી બીજાને (એટલે શત્રુને) હણો. ૮.

ટીકાઃ ગર્તના અર્થ માટે જુઓ “વ્યુત્પન્ન શબ્ઢો.”

પરિણો રુઢ્રસ્ય હેતિર્વૃણક્તુ પરિ ત્વેષસ્ય ઢુર્મતિરઢાયોઃ ।
અવ સ્થિરા મઘવઢ્ઢ્યસ્તનુષ્વ મીઢ્ઢ્વસ્તોકાય તનયાય મૃઢય ॥૯॥

રુઢ્રનું આયુઢ અમારો વેઢ ન કરે, પાપનાશક અને તેજમય (રુઢ્ર)ની ઉગ્રબુઢ્ધિ (પણ અમને) તજો. તે સ્થિર (ઉગ્રબુઢ્ધિ)ને બલિ આપનારથી ઢૂર રાખો. હે ઈચ્છા પૂરનાર અમારા પુત્રપૌત્રને સુખી કર. ૯.

૧. ગોઘ્ન નો મૂળ અર્થ, ‘ગાયને હણનાર’ એમ થાય પણ, વેઢમાં શબ્ઢને ઢોરના પર્યાયિ રૂપે પણ વાપરેલ છે, ‘ઢોર તથા પુરુષને હણનાર’ એમ રુઢ્રને વિશેષણ લગાડ્યું છે તે આવી રીતે ઘટાવી શકાય, શત્રુના ઢોર તથા પુરુષને હણનાર, પણ તો ઢ્વિરુક્તિનો ઢોષ જરૂર આવી પડેઃ અહિંસાના જે સિઢ્ઢાંતો આજે લગભગ સર્વમાન્ય છે તેને વેઢકાળમાં કોઈ ગણતું પણ નહિ. તે તો ઢેખીતું જ છે. હિંસા માટે તો એટલે સુઢી પુરાવા મળે છે કે પવિત્રમાં પવિત્ર એવી ગાયનો વઢ પણ શાસ્ત્રોક્ત રીતે કરવામાં આવતો. “મહેમાન જો ભણેલ ઢોય તો તેના મધુપર્કમાં વત્સતરી ગાય કે ઘેટું કે બળઢ મારીને તેનું માંસ મૂકવું જોઈએ એમ ઢર્મશાસ્ત્રકારો કહે છે” એમ ભવભૂતિ ઉત્તરામમાં કહે છે. (જુઓ અં. ૪, વિષ્ઢ્ઢક.)

મીઢુષ્ટમ શિવતમ શિવો નઃ સુમના ભવ ।

પરમે વૃક્ષ આયુઢં નિઢાય કૃત્તિ વસાન

આચર પિનાકં બિભ્રદાગહિ ॥૧૦॥

હે ઈચ્છા પૂરનાર, હે અતિકલ્યાણકારી, અમારા તરફ કલ્યાણવાળો તથા શુભ મનવાળો થા; આયુઢને ઊંચા વૃક્ષમાં મૂકી ચામડું પહેરી. (અમારી પાસે) આવ. માત્ર પિનાક (ઢનુષ્ય) લઈને આવ. ૧૦.

વિકિરિદ વિલોહિત નમસ્તે અસ્તુ ભગવઃ ।

યાસ્તે સહસ્રં હેતયોઽન્યમસ્મન્નિવપન્તુ તાઃ ॥૧૧॥

હે દાતા, હે શ્વેત, હે ભગવાન, તને નમસ્કાર હો. તારાં જે હજારો આયુઢો છે તે અમારાથી બીજાને હણો. ૧૧.

સહસ્રાણિ સહસ્રઢા બાહુવોસ્તવ હેતયઃ ।

તાસામીશાનો ભગવઃ પરાચીના મુખા કૃઢિ ॥૧૨॥

તારા હાથમાં હજારો જાતનાં હજારો આયુઢો છે. સમર્થ એવા હે ભગવાન, તેનાં મુખોને (અમારાથી) ઊંઢાં કર વિરૂઢ દિશામાં રાખ કે જેથી અમને આની હાનિ થાય નહિ. ૧૨.

અગિયારમો અનુવાક

સહસ્રાણિ સહસ્રશો યે રુદ્રા અધિ ભૂમ્યામ્ ।
તેષાં સહસ્રયોજનેઽવ ધન્વાનિ તન્મસિ ॥૧॥

ભૂમિ ઉપર જે હજારો પ્રકારના હજારો રુદ્રો છે તેનાં ધનુષ્યો (અમારાથી)
હજારો યોજન (દૂર) રહે જેથી અમારી હિંસા માટે રુદ્રો તે ધારણ ન કરે. ૧.

અસ્મિન્મહત્યર્ણવેઽન્તરિક્ષે ભવા અધિ ॥૨॥

આ મહાન સમુદ્ર રૂપ અંતરિક્ષમાં રહેતા (જે) રુદ્રો વસેલા છે તે અમારાથી
ખૂબ દૂર રહે. ૨.

નીલગ્રીવાઃ શિતિક્ષ્ણઃ શર્વા અધઃ ક્ષમાચરાઃ ॥૩॥

નીલી ડોકવાળા તથા ધોળા કંઠવાળી ભૂમિની નીચે ચાલનારા (જે)
રુદ્રો, ૩.

નીલગ્રીવાઃ શિતિક્ષ્ણઃ દિવં રુદ્રા ઉપશ્રિતાઃ ॥૪॥

નીલી ડોકવાળા તથા ધોળા કંઠવાળા આકાશમાં રહેતા (જે) રુદ્રો, ૪.

યે વૃક્ષેષુ સસ્યિઙ્ગરા નીલગ્રીવા વિલોહિતાઃ ॥૫॥

નીલી ડોકવાળા તથા રક્તવર્ણના તૃણ જેવા રંગવાળા, વૃક્ષમાં રહેતા
(જે) રુદ્રો, ૫.

યે ભૂતાનામધિપતયો વિશિખાસઃ કર્પર્દિનઃ ॥૬॥

પ્રાચી માત્રના અધિપતિ. મુંડાવાળા તથા જટાવાળા (જે) રુદ્રો, ૬.

---

૧. આ ઋચાથી દશમી ઋચા સુધીની બધી ઋચાઓ, પહેલી ઋચામાં વર્ણવેલ રુદ્રનાં
વિશેષણરૂપ છે.

ये अन्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिबतो जनान् ॥७॥

અન્નમાં અને પાત્રમાં પેય પીતા જનોને (બાધા આપતા) જે રુદ્રો, ૭.

ये यथां पथिरक्षय ऐलबृदा यव्युधः ॥८॥

માર્ગના રક્ષક, અન્નના ધારક અને શત્રુની સાથે લડનાર (જે) રુદ્રો, ૮.

ये तीर्थानि प्रचरन्ति सूकावन्तो निषङ्गिणः ॥९॥

છરીવાળા તથા ખડગવાળા (જે) રુદ્રો તીર્થોમાં ફરે છે ૯.

य एतावन्तश्च भूयांसश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे ।

તેષાં સહસ્રયોજનેઽવ ધન્વાનિ તન્મસિ ॥૧૦॥

જે આટલા છે અને જે એથી પણ અધિક વિવિધ દિશામાં રહે છે તે રુદ્રોનાં ધનુષ્યો અમારાંથી હજારો યોજન (દૂર) અમે કરીએ, ૧૦.

नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येऽन्तरिक्षे ये दिवि येषामन्नं वातो
वर्षमिषवस्तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वास्तेभ्यो
नमस्ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं वो जम्भे दधामि ॥११॥

જે રુદ્રો પૃથ્વીમાં છે અને જેનાં બાણ અન્નરૂપ છે, જે રુદ્રો અંતરિક્ષમાં છે અને જેનાં બાણ વાયુરૂપ છે અને જે રુદ્રો આકાશમાં છે અને જેનાં બાણ વર્ષારૂપ છે તેને દશ (આંગળીથી) પૂર્વમાં, દક્ષિણમાં, પશ્ચિમમાં, ઉત્તરમાં અને ઉપર નમસ્કાર. તે અમારા ઉપર કૃપા કરો. તેવા હે રુદ્રો, જેને અમે ધિક્કારીએ છીએ અને જે અમને ધિક્કારે છે તેને તમારા ઉઘાડેલા મોંમાં મૂકું છું (આપ તેનું ભક્ષણ કરો). ૧૧.

थमऽम् प्रक्षिप्त मंत्रो

ॐ अग्नाविष्णु सजोषसेमा वर्धन्तु वां गिरः ।

द्युमनैर्वाजेभिरागतम् ।

हे अग्नि અને વિષ્ણુ ! તમે બંને અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ. આ સ્તુતિરૂપ વાણી તમારા બંનેની વૃદ્ધિ કરો. ધનથી અને અન્નથી યુક્ત થઈને તમે બંને અહીં આવો.

વાજશ્ચ મે પ્રસવશ્ચ મે પ્રયતિશ્ચ મે પ્રસિતિશ્ચ મે ધીતિશ્ચ મે ક્રતુશ્ચ મે સ્વરશ્ચ મે શ્લોકશ્ચ મે શ્રાવશ્ચ મે શ્રુતિશ્ચ મે જ્યોતિશ્ચ મે સુવશ્ચ મે પ્રાણશ્ચ મેઽપાનશ્ચ મે વ્યાનશ્ચ મેઽસુશ્ચ મે ચિત્તં ચ મ આધીતં ચ મે વાક્ ચ મે મનશ્ચ મે ચક્ષુશ્ચ મે શ્રોત્રં ચ મે દક્ષશ્ચ મે બલં ચ મ ઓજશ્ચ મે સહશ્ચ મ આયુશ્ચ મે જરા ચ મ આત્મા ચ મે તનૂશ્ચ મે શર્મ ચ મે વર્મ ચ મેઽઙ્ગાનિ ચ મેઽસ્થાનિ ચ મે પસ્ત્રંષિ ચ મે શરીરાણિ ચ મે ॥૧॥

અન્ન, અન્નના આહાર માટે અને દાન માટે અનુભતિ, અન્નમાં શુદ્ધિ, અન્નની પ્રાપ્તિ માટે અને આહાર માટે ઉત્સુકતા, અન્નનું ધારણ, અન્નપ્રાપ્તિના હેતુરૂપ યજ્ઞો, વૈદિક મંત્રોમાં રહેલ ઉદાત્તાદિ સ્વરોમાં યોગ્ય ઉચ્ચારણ, સ્તુતિ, શ્રવણ કરાવવાનું સામર્થ્ય, શ્રવણ કરવાનું સામર્થ્ય, પ્રકાશ, સ્વર્ગ, પ્રાણ, અપાન અને વ્યાન વાયુની યોગ્ય કાર્યશીલતા, પ્રાણાદિ વૃત્તિ ધરાવતા મુખ્ય વાયુની યોગ્ય કાર્યરતતા, મનોજન્ય જ્ઞાન, તે જ્ઞાનથી જેનું વિષયીકરણ કરવામાં આવે છે તે દ્રવ્યો, અસ્ખલિત વાણી, મન, તેજસ્વી દૃષ્ટિ, સારી શ્રવણશક્તિ, જ્ઞાનેન્દ્રિયોની કુશળતા, કર્મેન્દ્રિયોનું સામર્થ્ય, વીર્ય, શત્રુને પરાજિત કરવાનું સામર્થ્ય, આયુષ્ય, વૃદ્ધાવસ્થા સુધીનું સ્વસ્થ આયુષ્ય, સાત્ત્વિક અહંકાર, સૌષ્ઠવ ધરાવતું શરીર, સુખ, શરીરનું રક્ષણ કરનાર ક્વચાદિ, શરીરના સંપૂર્ણ અવયવો, યથાસ્થાને રહેલાં હાડકાં, આંગળી વગેરે સાંધાઓ, આગળ ન કહ્યા હોય તેવા શરીરના અવયવો - મને પ્રદાન કરો, મારે માટે સંપાદિત કરો. ૧

જ્યૈષ્ઠ્યં ચ મ આધિપત્યં ચ મે મન્યુશ્ચ મે ભામશ્ચ મેઽમશ્ચ મેઽમ્ભશ્ચ મે
જેમા ચ મે મહિમા ચ મે વરિમા ચ મે પ્રથિમા ચ મે વર્ષ્મા ચ મે દ્રાઘુયા ચ મે
વૃદ્ધં ચ મે વૃદ્ધિશ્ચ મે સત્યં ચ મે શ્રદ્ધા ચ મે જગચ્ચ મે ધનં ચ મે વશશ્ચ મે
ત્વિષિશ્ચ મે ક્રીડા ચ મે મોદશ્ચ મે જાતં ચ મે જનિષ્યમાણં ચ મે સૂક્તં ચ મે
સુકૃતં ચ મે વિત્તં ચ મે વેદ્યં ચ મે ભૂતં ચ મે ભવિષ્યચ્ચ મે સુગં ચ મે સુપથં ચ
મ ઋદ્ધં ચ મ ઋદ્ધિશ્ચ મે ક્લૃપ્તં ચ મે ક્લૃપ્તિશ્ચ મે મતિશ્ચ મે સુમતિશ્ચ
મે ॥૨॥

સૌથી વધુ પ્રશંસનીય હોવાપણું, સ્વામિત્વ, ન્યાયયુક્ત આંતરિક રોષ,
શત્રુ કે અપરાધીને ક્ષમા ન કરવારૂપે બહાર વ્યક્ત થતો ક્રોધ, અપ્રમેય અર્થાત્
વિરોધીઓ ‘આટલું’ એમ માપ ન કાઢી શકે તેવું (મન અને ચારિત્ર્ય),
શીતળ-મધુર જળ, જયપ્રાપ્તિનું સામર્થ્ય, મહત્તા અર્થાત્ વિજય દ્વારા પ્રાપ્ત
કરેલી ધનાદિ સંપત્તિ, વરણીયત્વ, પૂજ્યત્વ, ઘર-ખેતર વગેરેનો વિસ્તાર,
પુત્ર-પૌત્રાદિનો વિસ્તાર, વંશવૃદ્ધિ યર્થાત્ અવિચ્છિન્ન સંતતિ, પુષ્કળ અન્ન
અને ધન, વિદ્યાદિ ગુણોનો ઉત્કર્ષ, યથાર્થ-વક્તાપણું, ‘પરલોક છે’ એવો
વિશ્વાસ, સ્થાવર અને જંગમ જગત, સુવર્ણાદિ ધન, સ્વાધીનતા, શરીરની
કાંતિ, મનોરંજન માટે પાસાં-ચોપાટ વગેરે રમતો, તે રમતોથી જન્મતો હર્ષ,
પહેલાં જન્મેલ સંતતિ, ભવિષ્યમાં જન્મનાર સંતતિ, ઋચાઓના સમૂહનો
અભ્યાસ, વૈદિક કર્મોથી જન્મતું અદૃષ્ટ (પુણ્ય), પહેલેથી પ્રાપ્ત થયેલું ધન,
આજ પછી પ્રાપ્ત થનારું દ્રવ્ય, પહેલેથી પ્રાપ્ત ખેતર વગેરે, ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત
થનાર ખેતર વગેરે, જ્યાં બાંધવો રહેતા હોય તેવાં આશ્રયસ્થાન, ચોરાદિના
ઉપદ્રવ વગરનો નિર્ભય માર્ગ, ધનાદિની વૃદ્ધિ અથવા અનુષ્ઠિત કર્મનાં ફળ,
ભવિષ્યમાં જેનું અનુષ્ઠાન કરવાનું છે તે સત્ર (યજ્ઞ)નાં ફળ, પોતાનું કાર્ય
કરી શકે તેવું દ્રવ્ય, પોતાનું સામર્થ્ય, સર્વ પદાર્થોનો નિશ્ચય, મુશ્કેલ એવાં
રાજકાર્યાદિનો નિશ્ચય મને પ્રદાન કરો. ૨.

શં ચ મે મયશ્ચ મે પ્રિયં ચ મેઽનુકામશ્ચ મે કામશ્ચ મે સૌમનસશ્ચ મે ભદ્રં
ચ મે શ્રેયશ્ચ મે વસ્યશ્ચ મે યશશ્ચ મે ભગશ્ચ મે દ્રવિણં ચ મે યન્તા ચ મે ધર્તા
ચ મે ક્ષેમશ્ચ મે ધૃતિશ્ચ મે વિશ્વં ચ મે મહશ્ચ મે સંવિચ્ચ મે જ્ઞાત્રં ચ મે સૂશ્ચ મે
પ્રસૂશ્ચ મે સીરં ચ મે લયશ્ચ મ ઋતં ચ મેઽમૃતં ચ મેઽયક્ષ્મં મેઽનાયચ્ચ મે

જીવાતુશ્ચ મે દીર્ઘાયુત્વં ચ મેઽનમિત્રં ચ મેઽભયં ચ મે સુગં ચ મે શયનં ચ મે સૂષા ચ મે સુદિનં ચ મે ॥૩॥

આ લોકનું સુખ, પરલોકનું સુખ, પ્રિય (લૌકિક) વસ્તુઓ, અનુકૂળ ધનને લીધે જેની કામના જન્મે તે (લૌકિક) પદાર્થ, સ્વર્ગાદિ પરલોક, મનને પ્રસન્ન કરે તેવો બંધુવર્ગ, આ લોકમાં કલ્યાણ, પરલોકમાં કલ્યાણ, નિવાસ માટે ગૃહાદિ, કીર્તિ, સૌભાગ્ય, ધન, આચાર્યાદિ નિયામક, પિતા વગેરે પાલક, જે ધન છે તેનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ, આપત્તિમાં પણ નિશ્ચલતા, બધા લોકોની અનુકૂળતા, પૂજા, વેદશાસ્ત્રોનું વિજ્ઞાન, જ્ઞાન કરાવવાનું સામર્થ્ય, પુત્રાદિને આજ્ઞા કરવાનું સામર્થ્ય, સેવકવર્ગને આજ્ઞા કરવાનું સામર્થ્ય, હળ, બળદ વગેરે ખેતીનાં સાધનોરૂપી સંપત્તિ, ખેતીમાં આવતા પ્રતિબંધોની નિવૃત્તિ, યજ્ઞાદિ કર્મ, તે કર્મોનું ફળ, ક્ષય વગેરે પ્રબળ રોગનો અભાવ, તાવ વગેરે સામાન્ય રોગનો અભાવ, સ્વસ્થ જીવન માટે રોગ વગેરે દૂર કરવા માટેનું ઔષધ, અપમૃત્યુમાંથી મુક્તિ, વૈરીનો અભાવ, નિર્ભયતા, સુંદર અર્થાત્ બધા સ્વીકારે તેવું આચરણ, શય્યા વગેરે જરૂરી સંપત્તિ, સ્નાન તથા સંધ્યા-વંદનાદિથી યુક્ત સુંદર પ્રાતઃકાળ, યજ્ઞ, દાન, અધ્યયનાદિથી યુક્ત સુંદર દિવસ - મને પ્રાપ્ત થાઓ.

ઊર્વચ મે સૂનૃતા ચ મે પયશ્ચ મે રસશ્ચ મે ઘૃતં ચ મે મધુ ચ મે સગ્ધિશ્ચ મે સપીતિશ્ચ મે કૃષિશ્ચ મે વૃષ્ટિશ્ચ મે જૈત્રં ચ મ ઔદ્ધિઘં ચ મે રયિશ્ચ મે રાયશ્ચ મે પુષ્ટં ચ મે પુષ્ટિશ્ચ મે વિભુ ચ મે પ્રભુ ચ મે બહુ ચ મે ભૂયશ્ચ મે પૂર્ણં ચ મે પૂર્ણતરં ચ મેઽક્ષિતિશ્ચ મે કૂયવાશ્ચ મેઽન્નં ચ મેઽક્ષુચ્ચ મે વ્રીહયશ્ચ મે યવાશ્ચ મે માષાશ્ચ મે તિલાશ્ચ મે મુદ્રાશ્ચ મે ખલ્વાશ્ચ મે ગોધૂમાશ્ચ મે મસૂરાશ્ચ મે પ્રિયંગવશ્ચ મેઽણવશ્ચ મે શ્યામાકાશ્ચ મે નીવારાશ્ચ મે ॥૪॥

સામાન્ય અન્ન, પ્રિય વાણી, ખીર, પાયસ વગેરે દૂધનું બનેલું ભોજન, દૂધનું સત્ત્વ, ઘી, મધ, બંધુઓ સાથે ભોજન, બંધુઓ સાથે પાન (પીવું તે), (અન્નના હેતુ તરીકે પ્રસિદ્ધ એવાં) ખેતી અને વરસાદ, સારાં ખેતર, ધરતીને અંકુરિત થતાં વૃક્ષો અને છોડોની ઉત્પત્તિ, સુવર્ણ, મણિ, મોતી વગેરે, અતિ સમૃદ્ધ સુવર્ણ, શરીરની પુષ્ટતા, વિભુ-પ્રભુ-બહુ-ભૂય-પૂર્ણ-પૂર્ણતર અને

અક્ષિતિ આ શબ્દોથી જણાતી નીચે કહેલાં ધાન્યોની ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિ - હલકાં ધાન્યો, અન્ન, અન્નથી ભૂખ દૂર થવાપણું, ડાંગર, જવ, અડદ, તલ, મગ, ચણા, ઘઉં, મસૂર, કાંગ, ચીણો, સામો, રાજગરો (આ સર્વ ધાન્યોની ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિ) મને પ્રાપ્ત થાઓ.

અશ્મા ચ મે મૃત્તિકા ચ મે ગિરયશ્ચ મે પર્વતાશ્ચ મે સિકતાશ્ચ મે વનસ્પતયશ્ચ મે હિરણ્યં ચ મેડ્યશ્ચ મે સીસં ચ મે ત્રપુશ્ચ મે શ્યામં ચ મે લોહં ચ મેડગ્નિશ્ચ મ આપશ્ચ મે વીરુધશ્ચ મ ઓષધયશ્ચ મે કૃષ્ટપચ્ચં ચ મેડકૃષ્ટપચ્ચં ચ મે ગ્રામ્યાશ્ચ મે પશવ આરણ્યાશ્ચ યજ્ઞેન કલ્પન્તાં વિત્તં ચ મે વિત્તિશ્ચ મે ભૂતં ચ મે ભૂતિશ્ચ મે વસુ ચ મે વસતિશ્ચ મે કર્મ ચ મે શક્તિશ્ચ મેડર્થશ્ચ મે એમશ્ચ મે ઇતિશ્ચ મે ગતિશ્ચ મે ॥૫॥

પાષાણ, માટી, નાના ડુંગરો, પર્વતો, રેતી, વનસ્પતિઓ, સોનું, લોખંડ, સીસું, કલાઈ, તાંબુ, કાંસુ, અગ્નિ, જળ, લતાઓ, ઓષધિઓ, ખેડવાથી ઉત્પન્ન થતાં ધાન્યો, ખેડ્યા વગર સહજ ઉત્પન્ન થતાં સામો વગેરે ધાન્યો, બકરી વગેરે ગ્રામ્ય પશુઓ, ગાય વગેરે આરણ્ય પશુઓ યજ્ઞનિમિત્તે સમર્થ થાઓ. પ્રાપ્ત ધન, હવે પછી મળનારું ધન, ઐશ્વર્ય ધરાવતા પુત્રાદિ, પોતાનાં ઐશ્વર્યાદિ, જીવનના સાધનરૂપ ગાય વગેરે, નિવાસનું સ્થાન ગૃહાદિ, અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ, તેના અનુષ્ઠાનનું સામર્થ્ય, તે કર્મો સંબંધી વિશેષ પ્રયોજન, પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય સુખ, ઈષ્ટપ્રાપ્તિનો ઉપાય, ઈષ્ટપ્રાપ્તિ - આ સર્વ મને પ્રાપ્ત થાઓ. ૫

અગ્નિશ્ચ મે ઇન્દ્રશ્ચ મે સોમશ્ચ મે ઇન્દ્રશ્ચ મે સવિતા ચ મે ઇન્દ્રશ્ચ મે સરસ્વતી ચ મે ઇન્દ્રશ્ચ મે પૂષા ચ મે ઇન્દ્રશ્ચ મે બૃહસ્પતિશ્ચ મે ઇન્દ્રશ્ચ મે મિત્રશ્ચ મે ઇન્દ્રશ્ચ મે વરુણશ્ચ મે ઇન્દ્રશ્ચ મે ત્વષ્ટા ચ મે ઇન્દ્રશ્ચ મે ધાતા ચ મે ઇન્દ્રશ્ચ મે વિષ્ણુશ્ચ મે ઇન્દ્રશ્ચ મેડશ્વિનૌ ચ મે ઇન્દ્રશ્ચ મે મરુતશ્ચ મે ઇન્દ્રશ્ચ મે વિશ્વે ચ મે દેવા ઇન્દ્રશ્ચ મે પૃથિવી ચ મે ઇન્દ્રશ્ચ મેડન્તરિક્ષં ચ મે ઇન્દ્રશ્ચ મે દ્યૌશ્ચ મે ઇન્દ્રશ્ચ મે દિશશ્ચ મે ઇન્દ્રશ્ચ મે મૂર્ધા ચ મે ઇન્દ્રશ્ચ મે પ્રજાપતિશ્ચ મે ઇન્દ્રશ્ચ મે ॥૬॥

અગ્નિ-ઈન્દ્ર, સોમ-ઈન્દ્ર, સવિતા-ઈન્દ્ર, સરસ્વતી-ઈન્દ્ર, પૂષા-ઈન્દ્ર, બૃહસ્પતિ-ઈન્દ્ર, મિત્ર-ઈન્દ્ર, વરુણ-ઈન્દ્ર, ત્વષ્ટા-ઈન્દ્ર, ધાતા-ઈન્દ્ર, વિષ્ણુ-

ઈન્દ્ર, અશ્વિનીકુમારો-ઈન્દ્ર, મરુતો-ઈન્દ્ર, વિશ્વદેવો-ઈન્દ્ર, પૃથ્વી-ઈન્દ્ર, અંતરિક્ષ-ઈન્દ્ર, સ્વર્ગ-ઈન્દ્ર, ચારે દિશા-ઈન્દ્ર, ઊર્ધ્વ દિશા-ઈન્દ્ર (ઊર્ધ્વ દિશા મુખ્ય હોવાથી એનો અલગ નિર્દેશ છે), પ્રજાપતિ-ઈન્દ્ર - આ સર્વ દેવતાઓ મને અનુકૂળ થાઓ. ૬

અંશુશ્ચ મે રશિમશ્ચ મેડવાભ્યશ્ચ મેડધિપતિશ્ચ મ ઉપાં શુશ્ચ મેડન્તર્યામશ્ચ મ એન્દ્રવાયવશ્ચ મે મૈત્રાવરુણશ્ચ મ આશ્વિનશ્ચ મે પ્રતિપ્રસ્થાનશ્ચ મે શુક્રશ્ચ મે મન્થી ચ મ આગ્રયણશ્ચ મે વૈશ્વદેવશ્ચ મે ધ્રુવશ્ચ મે વૈશ્વાનરશ્ચ મ ઋતુગ્રહાશ્ચ મેડતિગ્રાહ્યાશ્ચ મ એન્દ્રાગ્નશ્ચ મે વૈશ્વદેવશ્ચ મે મરુત્વતીયાશ્ચ મે માહેન્દ્રશ્ચ મ આદિત્યશ્ચ મે સાવિત્રશ્ચ મે સારસ્વતશ્ચ મે પૌષ્ણશ્ચ મે પાત્નીવતશ્ચ મે હારિયોજનશ્ચ મે ॥૭॥

અંશુ, રશ્મિ, અદાભ્ય, અધિપતિ, (દહીં ગ્રહણ કરવાનું પાત્ર, એ શ્રેષ્ઠ હોય છે માટે તેને અધિપતિ કહેવામાં આવે છે,) ઉપાંશુ, અંતર્યામિ, એન્દ્રવાયવ, મૈત્રાવરુણ, આશ્વિન, પ્રતિપ્રસ્થાન, શુક્ર, મંથી, આગ્રયણ, વૈશ્વદેવ, ધ્રુવ, વૈશ્વાનર, ઋતુગ્રહો, અતિગ્રાહ્યો, એન્દ્રાગ્ન, વૈશ્વદેવ, મરુત્વતીય, માહેન્દ્ર, આદિત્ય, સાવિત્ર, સારસ્વત, પૌષ્ણ, પાત્નીવત અને હારિયોજન - સોમયાગ માટે વપરાતાં આ બધાં પાત્રો મને પ્રાપ્ત થાઓ. ૭

ઇધ્મશ્ચ મે બર્હિશ્ચ મે વેદિશ્ચ મે ધિષ્ણિયાશ્ચ મે સ્તુચશ્ચ મે ચમસાશ્ચ મે ગ્રાવાણશ્ચ મે સ્વરવશ્ચ મે ઉપરવાશ્ચ મેડધિષવણે ચ મે દ્રોણકલશશ્ચ મે વાયવ્યાનિ ચ મે પૂતભૃશ્ચ મે આધવનીયશ્ચ મે આગ્નીધ્રં ચ મે હવિર્ધાનં ચ મે ગૃહાશ્ચ મે સદશ્ચ મે પુરોડાશશ્ચ મે પચતાશ્ચ મેડવભૃથશ્ચ મે સ્વગાકારશ્ચ મે ॥૮॥

ઇધ્મ, દર્ભ, વેદી, ધિષ્ણિયા, સ્તુક, ચમસ, ગ્રાવા, સ્વરુઓ, ઉપરવો, અધિષવણ, દ્રોણકલશ, વાયવ્ય, પૂતભૃ, આધવનીય, આગ્નીધ્ર, હવિર્ધાન, પત્ની-શાળા, સદ, પુરોડાશ, પચતા, અવભૃથ અને સ્વગાકાર - આ બધાં યજ્ઞાંગ-દ્રવ્યો મને પ્રાપ્ત થાઓ. ૮.

अग्निश्च मे धर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे प्राणश्च मेऽश्चमेधश्च मे पृथिवी च मेऽदितिश्च मे दितिश्च मे द्यौश्च मे शक्वरीरङ्गुलयो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्तामृक्च मे साम च मे स्तोमश्च मे यजुश्च मे दीक्षा च मे तपश्च म ऋतुश्च मे व्रतं च मेऽहोरात्रयोर्वृष्ट्या बृहद्रथन्तरे च मे यज्ञेन कल्पेताम् ॥१॥

अग्निहोत्रनो अग्नि, सोमयागनी पहेलां करवामां आवतुं धर्म नामनुं प्रवर्ग्य, ईन्द्र माटे विहित याग, सूर्य माटे विहित याग, प्राण माटे विहित होम, अश्वमेध, पृथ्वी देवता, देवमाता अदिति, दानवोनी माता दिति, स्वर्ग, विराट पुरुषनी आंगणीओ अने तर्जनीनी जेम डेलायेली दिशाओ - आ सर्व मारा यज्ञ वडे पोतपोताना व्यापार माटे समर्थ थाओ. ऋग्मंत्रो, साममंत्रो, स्तोम (साम-आवृत्तिरूप स्तोत्र), यजुर्मंत्रो, दीक्षा अर्थात् यजमानने करवामां आवता संस्कार, तप अर्थात् पापशांति माटे कराता उपवासादि, यज्ञनो अंगभूत काण, नियम, द्रिक्स अने रात्रि साथे संबंधित जे वृष्टि छे (तेनाथी मारुं धान्य शक्तिशाणी बनो). बृहद् अने रथंतर नामना बे साम मारा यज्ञ वडे पोतपोताना व्यवहार माटे समर्थ थाओ. ८

गर्भाश्च मे वत्साश्च मे त्र्यविश्च मे त्र्यवी च मे दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे पञ्चाविश्च मे पञ्चावी च मे त्रिवत्सा च मे त्रिवत्सा च मे तुर्यवाट् च मे तुर्यौही च मे षष्ठवाट् च मे षष्ठौही च म उक्षा च मे वशा च म ऋषभश्च मे वेहच्च मेऽनड्वाञ्च मे धेनुश्च म आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतामपानो यज्ञेन कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पतं श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् ॥१०॥

गर्भो, वत्सो (वा९२३), दोढ वर्षनो वा९२३, दोढ वर्षनी वा९२३, बे वर्षनो वा९२३, बे वर्षनी वा९२३, अढी वर्षनो वा९२३, अढी वर्षनी वा९२३, त्रश वर्षनो वा९२३, त्रश वर्षनी वा९२३, यार वर्षनो वा९२३, यार वर्षनी वा९२३, पांय वर्षनो वा९२३, पांय वर्षनी वा९२३, सेयनसमर्थ (युवान, वीर्यवान) अणद, वश रडेती गाय, उक्षा करतां वधारे उंमरवाणो अणद, वंध्या गाय, गाडानुं वहन करनार अणद, नवप्रसूता

ગાય, આયુષ્ય મારા આ અનુષ્ઠીયમાન યજ્ઞથી સ્વકાર્યક્ષમ થાઓ. પ્રાણ મારા આ યજ્ઞથી સ્વકાર્યક્ષમ થાઓ. અપાન મારા આ યજ્ઞથી સ્વકાર્યક્ષમ થાઓ. વ્યાન મારા આ યજ્ઞથી સ્વકાર્યક્ષમ થાઓ. ચક્ષુ મારા આ યજ્ઞથી સ્વકાર્યક્ષમ થાઓ. શ્રોત્ર મારા આ યજ્ઞથી સ્વકાર્યક્ષમ થાઓ. મન મારા આ યજ્ઞથી સ્વકાર્યક્ષમ થાઓ. વાણી મારા આ યજ્ઞથી સ્વકાર્યક્ષમ થાઓ. શરીર મારા આ યજ્ઞથી સ્વકાર્યક્ષમ થાઓ. ભવિષ્યમાં થનાર અશ્વમેધાદિ યજ્ઞ પણ મારા આ અનુષ્ઠીયમાન યજ્ઞથી સ્વકાર્યક્ષમ થાઓ. ૧૦

एका च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे सप्त च मे नव च म एकादश च मे त्रयोदश च मे पञ्चदश च मे सप्तदश च मे नवदश च म एकविं शतिश्च मे त्रयोविं शतिश्च मे पञ्चविं शतिश्च मे सप्तविं शतिश्च मे नवविं शतिश्च म एकत्रिं शच्च मे त्रयस्त्रिं शच्च मे चतस्रश्च मेऽष्टौ च मे द्वादश च मे षोडश च मे विंशतिश्च मे चतुर्विं शतिश्च मेऽष्टाविं शतिश्च मे द्वात्रिं शच्च मे षट्त्रिं शच्च मे चत्वारिं शच्च मे चतुश्चत्वारिं शच्च मेऽष्टाचत्वारिं शच्च मे वाजश्च प्रसवश्चापिजश्च ऋतुश्च सुवश्च मूर्धा च व्यशिनयश्चान्त्यायनश्चान्तश्च भौवनश्च भुवनश्चधिपतिश्च ॥११॥

એક, ત્રણ, પાંચ, સાત, નવ, અગિયાર, તેર, પંદર, સત્તર, ઓગણીસ, એકવીસ, ત્રેવીસ, પચીસ, સત્તાવીસ, ઓગણત્રીસ, એકત્રીસ, તેત્રીસ, ચાર, આઠ, બાર, સોળ, વીસ, ચોવીસ, અઠ્ઠાવીસ, બત્રીસ, છત્રીસ, ચાળીસ, ચુંમાળીસ, અડતાળીસ - (આટલી સંખ્યાઓમાં) અન્ન, અન્નની ઉત્પત્તિ, અન્નની ફરી ફરી ઉત્પત્તિ, ભોગાદિ વિષયનો સંકલ્પ કે યાગ, તેમની ઉત્પત્તિ માટે હેતુરૂપ આદિત્ય, સ્વર્ગ, આકાશમાં રહેનાર, અંતે જન્મેલ, અંતે રહેનાર, ભુવનમાં રહેનાર, જે જગદાત્મક છે તે, તેનું પાલન કરનાર (રાજા) આ સર્વ મને પ્રાપ્ત થાઓ. અથવા વાજ વગેરે ચૈત્રાદિ માસોનાં નામવિશેષ છે. આ અર્થ લઈએ તો 'એ સર્વ પ્રસન્ન થાઓ' એટલું ઉમેરીને અર્થ સમજવાનો રહેશે. વચ્ચે વચ્ચે 'ચકાર' છે તે પરસ્પર સમુચ્ચય બતાવવા માટે છે અથવા જેનું કથન કરવામાં આવ્યું નથી તેવા કાલાદિ દેવતાના સમુચ્ચય માટે છે. ૧૧.

इडा देवहूर्मनुर्यज्ञनीर्बुहस्पतिरुक्थामदानि शंसिषद्विश्चे देवाः
सूक्तवाचः पृथिवि मातर्मा मा हिंसीर्मधु मनिष्ये मधु जनिष्ये मधु
वक्ष्यामि मधु वदिष्यामि मधुमतीं देवेभ्यो वाचमुद्यासंशुश्रूषेण्यां
मनुष्येभ्यस्तं मा देवा अवन्तु शोभायै पितरोऽनुमदन्तु ॥१२॥

मनु छोता હતા. બૃહસ્પતિએ પ્રસન્ન કરે તેવા શસ્ત્રમંત્રોનું પઠન કર્યું.
સૂક્તોમાં જેમની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે તે વિશેદેવો અને માતા પૃથ્વી
મને પીડા ન પહોંચાડે. હું મધુર વિચારીશ, કર્મફળવાળાં મધુર ફર્મ હું કરીશ,
હું મધુર ઉચ્ચાર કરીશ. હું મધુર શબ્દો બોલું, દેવોને મધુર લાગે તેવા શબ્દો
હું બોલું, શ્રવણ કરવા ઈચ્છતા મનુષ્યો પ્રત્યે હું મધુર વાણી બોલું. દેવો
મને પ્રકાશિત કરો અને મારી વાણીને મધુર કરો. પિતૃઓ (પ્રસન્ન થાઓ
અને) મને અનુમોદન આપો.

ॐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

‘व्युत्पन्न शब्दो’मां वपरायेल ‘संक्षेपो’

अ. यं. दास = अविनाशी यंद्र दास (Rigvedic Culture)

आ. = V. S. Apte (Sanskrit-English Dictionary)

उ. सू. = उणादि सूत्र

बे. = Benfey (Sanskrit-English Dictionary)

भा. = ભટ્ટ ભાસ્કર (રુદ્રાધ્યાયના ભાષ્યમાં)

मे. ने की. = Macdonell and Kieth (Vedic Index I-II)

मो. वी. = Monier Williams (Sanskrit-English Dictionary)

या. = यास्क (निरुक्तमां)

ल. स. = लक्ष्मण सरूप (निरुक्तना अंग्रेज भाषान्तरकार)

सा = सायण (रुद्राध्यायना भाष्यमां)

व्युत्पन्न शब्दो

[रुद्राध्यायमां वपरायेल अधां ४ विशेषणो वैदिक कोशमांथी लीधेलां छे. तेमांथी अगत्यना अने नोधवालायक शब्दोना अर्थ अने बनी शके तेनी व्युत्पत्ति अहीं आपेल छे. शब्द पछी तरत नाना कौसमां मूकेला आंकडा अनुक्रमे अनुवाक अने ऋया के यजुने अनुलक्षे छे. काटभूषिया कौसमां व्युत्पत्ति अने तेने लगती माहिती संग्रही छे.]

अन्धस् (१०, १) पोरक, सोम, रांधेला योषा. [अद् भावुं Gr. Andos (मो. वी.) छतां आ विद्वान् अद्ने माटे शंकाशील छे. अद्-असुन् नुम् घञ्च; अदेनुम्धौ च उ. सू. ४. २०५ (आ)]

- અવટય (૭, ૧૧) ખાડામાં રહેતા [અવટ ખાડો ઉપરથી. અવ+અટ]
- અવસ્વન્ય (૫, ૧૪) સ્થિર પાણીમાં રહેનાર.
- અશ્વ (૩, ૧૭) ઘોડો, ગરીબ (ભા) મનુષ્યની એક જાત, (આ.)
[ન વિદ્યતે સ્વં ધનં યેષાં તે અસ્વાઃ અશ્વાઃ (ભા); અશ્વુતે અધ્વાનં
વ્યાપ્નોતિ મહાશનો વા ભવતિ (યા.); અશ્+ક્વન્ ઉ. સૂ. ૧,
૧૪૯ (આ.)]
- આતાર્ય (૮, ૧૫) સંસારને તરેલા છતાં, કર્મશેષથી પાછો અવતરે તે
સ્થિતિરૂપ (ભા), પાર ઉતારનાર [આ+તૃ]
- આભૂ (૧, ૧૨) ખાલી, વ્યાપક, લોભી (સા.) (આ+ભૂ)
- આમીવત્ક (૯, ૧૯) આક્રમણ કરતો સ્થૂલ ભાવને પ્રાપ્ત થનાર (સા.)
- આલાદ્ (૮, ૧૫) ફરી ફરીને અવતરવું તે (ભા.), સ્વર્ગ.
- આવ્યાઘિન્ (૩, ૧) ધાયલ કરતો-ની લુંટારાની ટોળી (આ.), સેના
[આ+વ્યુઘ]
- ઇઘ્રિય (૭, ૧૪) શરદનાં વાદળાંરૂપ (સા.)
- ઊગણ (૪, ૨) સજ્જ લશ્કર, મોટી સેના. [ઊત્+ગણ કે ઊરુ+ગણ
(મો.વી.)]
- ઊલપ્ય (૯, ૧૦) ઊલપ નામના ખડવાળી જગ્યામાં રહેનાર [ઊલપ =
એક જાતનું કોમળ ઘાસ : *Saccharum Cylindricum.*]
- એલવૃદ (૧૧, ૮) અન્ન લાવનાર, અન્ન વધારનાર [એલવ રુદ્રના
કૂતરાનું નામ છે તેની સાથે કદાચ સંબંધ હોય. (મો.વી.) એલં
= અન્ન (આ.) ઇલા એટલે અન્ન તેને લગતું તે એલ હોઈ શકે
+ વૃદ્ કે વૃથ્ હોય]
- કક્ષા-ક્ષ (૨, ૧૦) પુ. એક જાતની લતા, સૂકું લાકડું, બાજુ. સ્ત્રી. બગલ,
ભીંત (બે.), ભૂમિ (સા.) [“ગાહ+ક્ષમાંથી, કે રચ્યાનાં નિરર્થક

દ્વિવિધાનથી અથવા તો **કષ્** ઘસવું ઉપરથી.” (યા.) દુર્ગાચાર્ય આ **કષ્** કબૂલે છે. આજના વિદ્વાનો પણ કંઈક શંકાશીલ ભાવે તે સ્વીકારે છે.]

કર્માર (૪, ૧૩) લુહાર (બે.), વાસં (આ.) “The Vedic smith smelted (**ધ્મા**) the ore in the fire; hence he is called (**ધ્માતૃ**) the smelter. Mention is also made of his bellows of birds’ feathers (Rv. ix, 112, 2). He made metal vessels (**ધર્મ અવસ્મય**, Rv. V. 30, 15.) to be put on the fire; even the Soma cup could occasionally be made of hemmered metal (**અયોહત** Rv. ix, 1, 2.)” (મે. ને.કી.) [આની વ્યુત્પત્તિ **કર્મન્** ઉપરથી સૂચવાઈ છે અને તેમાં કંઈ વાંધાભરેલું નથી લાગતું. કેટલાક એમ માને છે કે દ્રાવિડિયન ‘કરૂમ’ જેનો અર્થ લુહાર થાય છે તેના ઉપરથી આ શબ્દ આવ્યો છે. પણ અવિનાશી ચન્દ્રદાસે બરાબર પૂછ્યું છે કે તે દ્રાવિડિયન શબ્દ જ આ વૈદિક શબ્દમાંથી શા માટે ન આવ્યો હોય? વૈદિક કાળના લોકો લોહું તથા તેની બનાવેલી ચીજો તો જરૂર જાણતા.]

કાટય-ત્ય (૭, ૮) કૂવાને લગતું, નહેર. [કાટ ખાડો]

કિરિક (૯, ૧૫) ઉદાર (સા.), એક જાતનું વાજિંત્ર (મો.વી.)

કિંશિલ (૯, ૨) પથરાળ પ્રદેશવાળા (સા.).

કુલુચ્ચ (૩, ૮) ભૂમિનું હરણ કરનાર (સા.) દુઃખ દઈને રહે તે, કુળના હારક (ભા.) [કુ+લુચ્ચ (ભા.) કં+લુચ્ચ (સા.)]

ગર્તસદ્ (૧૦, ૮) ખાડા જેવા હૃદયપુંડરીકમાં બેઠેલો (સા.), રથમાં બેઠેલ, સ્મશાનમાં બેઠેલ, આકાશમાં બેઠેલ, (ભા.). સભાના સ્તંભ ઉપર બેઠેલ (યા.) - ગર્ત = તપ્ત, જુગાર રમવાનું મેજ, ઘર (આ.). [ગૃ ઉપરથી (યા.) ગ્રીકીથ રથ અર્થ પસંદ કરે છે. લક્ષ્મણ સરૂપ, નિરુક્તના અંગ્રેજી ભાષાન્તરકાર, યાસ્કથી જુદા નથી પડતા. ગૃ+તન્ ઉ.સૂ. ૩.૮૬. (આ.)]

વ્યુત્પન્ન શબ્દો

ગિરિશ-શન્ત	(૧, ૪; ૧, ૩.) પર્વત ઉપર સૂનાર, વાદળાં ઉપર સૂનાર [ગિરૌ શેતે પા. ૩, ૨, ૧૫. વાર્તિક (આ.) ગિરિ = વાદળું (વૈદિક)]
ગૃત્સ	(૪, ૩) વિષયલંપટ (સા.) દક્ષ, ડાહ્યો, ચપળ, (આ.) [સરખાવો ગૃત્સમદ]
ગોષ્ઠ	(૯, ૪) સમિતિ, મંડળી, વાતચીત, સમૂહ [(આ.) ગોષ્ઠ = એકદું થવું (આ.) મે. ને. કી. લખે છે: “ગો+સ્થા ‘Standing-place for cows’ denotes not so much a ‘cowstall’ as the ‘grazing ground for cows,’ as Geldener shows. The sense suits adequately all the passages of the Rigveda where it occurs.”]
ગ્રામ	(૧૦, ૩) સમૂહ, ગામ. મે. ને. કી. લખે છે: “Zimmer tends to regard ગ્રામ as a clan, and as standing midway between the family and the tribe. It may, however, perhaps be regarded more correctly as an aggregate of families, not necessarily forming a clan, but only part of a clan as is often the case at the present day.” [પ્રસ્+મન્ (આ.)]
જઘન્ય	(૬, ૪) વાદ્યો (સા.) છેલ્લો, દુષ્ટ, નીચ, હલકા કુળનો શૂદ્ર (આ.) [જઘને ભવ (આ.)]
તુંહતી	(૪, ૨) ઈજા કરે તેવી ઉગ્ર [તુંહ ઈજા કરવી.]
દ્રાપ	(૧૦. ૧) પાપીને ખરાબ ગતિમાં એટલે નરકમાં મોકલનાર (સા. ને ભા.) કવચવાળા (ભા.)
નિચેરુ	(૩, ૫) નીચે ચાલનાર, ઘૂપી રીતે ચાલનાર [નિ+ચર]
નિવેષ્ય	(૯, ૭) વમળ, નીચી પાણીવાળી જગ્યા, તલાવડી.
પુઙ્ગિષ્ઠ	(૪, ૧૪) માછીમાર, પક્ષી પકડનાર (આ.) [પુઙ્ગિ+ષ્ઠ]

- બશ્તુરા** (૨, ૪) પીળાશ પડતા રંગવાળો [બશ્તુ ઉપરથી, ૨ અને લનો અભેદ વૈદિકકાળ સુધી જાય છે.]
- બુધ્નિય** (૬, ૪) તળિયું, ઝાડનું મૂળ, નીચો ભાગ, આકાશ, શરીર, શાખા. [આ શબ્દ બુધ્નિય રૂપમાં પણ દેખાય છે. બુધ્નિયનો બુધ્નિય તરીકેનો વિશ્લેષ ઋગ્વેદમાં ખૂબ પ્રવર્તતા નિયમને આધારે છે. કદાચ તેને બુધ્ની સાથે સંબંધ હોય.]
- ભેષજી** (૧૦, ૨) રોગ, દવા, પાણી. [મેષ રોગમય જયતિ]
- મીઢુષ્ટમ** (૨, ૧૧) ઉત્તમ દાતા [મિંહ ઉપરથી કદાચ]
- રુદ્ર** (૧, ૧) ભયંકર, મહાન, પ્રશસ્ય, અગ્યાર, અગ્નિ. (આ.) શિવનું નામ, રડાવનાર (સા.) વર્ષા અને વાવાઝોડાના દેવતા (યા.) અનિષ્ટ વીજળીરૂપ દેવતા (મેકડોનેલ), પ્રેતગણનો નેતા (શોડર), ઉષ્ણકટિબંધની ત્રાસદાયક ગરમી (હિલ્લબ્રાં) ડાકણશાસ્ત્ર અને જાદુની સાથે સંબંધ ધરાવનાર દેવતા (વિન્ટરનિટ્ઝ). [રુદ્ર રડવું (સા.) રુદ્ર પ્રકાશવું (પિશલ, ગ્રાસમેન), દ્રવ, રૂચ્; રૂતૌ નાદાન્તે દ્રવતિં દ્રાવયતીતિ વા રુદ્ર ઇતિ, કેચિત્ । રુત્યા વેદરૂપયા ધર્માદીનવલોકયતિ પ્રાપયતીતિ વા રુદ્ર ઇત્યન્યે । રુત્યા વાગ્રૂપયા વાચ્યંપ્રાપયતીતિ કેચિત્ । રુત્યા પ્રણવરૂપયા સ્વાત્માનં પ્રાપયતીતિ ઇતરે । રુદ્રો રૌતીતિ સત્યે રોરૂયમાણો દ્રવતિ પ્રવિંશતિ મર્ત્યાનિર્તિ રુદ્ર ઇત્યન્યે । અન્યે વૃવતે । રૂક્ તેજઃ વર્ણવ્યાવૃત્યા રુદ્રસ્તેજસ્વીતિ । યદ્વા । રોધિકા બન્ધિકા મોહિકા વા શક્તિસ્તદ્વાંસ્તસ્યા દ્રાવયિતા વા ભક્તેભ્યો રુદ્રઃ । રુદ્રં સંસારદુઃખં દ્રાવયતીતિ રુદ્રં ઇતિ કેચિત્ । રુતિં શદ્ધં રાતિ દયાતીતિ પ્રાણો રુદ્ર ઇત્યન્યતે રુતિશદ્ધં વેદાત્માનં બ્રહ્મણે દદાતિ કલ્પાદાબિતિ રુદ્ર ઇત્યપરે । એવં તીર્થકારૈઃ સ્વસ્વસમયાનુગુણં રુદ્રપદં વ્યુત્પાદ્યતે । (ભા.)]

વારિવસ્કૃત (૨, ૧૧) પાણીમાં વસનાર (ભા.), ધનના ઉત્પાદક (સા.).

સસ્પિઞ્જર (૨, ૩) બાળ તૃણ જેવા વર્ણવાળા

વ્યુત્પન્ન શબ્દો

સૂકાવિન્ (૩, ૬) વજવાળા [સૂક = હવા, બાણ, વજ, કમળ]

શઙ્ગ (૮, ૩) સુખના દાતા.

શર્વ (૫, ૨) હણનાર [શર્વતિ]

શિપિવિષ્ઠ (૫, ૬) કિરણોથી વ્યાપ્ત, ટાલિયો, કોઢિયો [શિપિ = કિરણ, ચામડી, પાણી, નિરુક્તમાં આ શબ્દ વિશે નીચે મુજબ ચર્ચા છે : 'શિપિવિ' અને વિષ્ણુ બે વિષ્ણુનાં વિશેષણો છે, પહેલાંનો અર્થ હલકો છે' એમ ઔપમન્યવ "તારામાં શું ઠપકાપાત્ર હતું કે જેથી હે વિષ્ણુ તેં કહ્યું, 'હું શિપિવિષ્ઠ છું.' તારો આ આકાર અમારાથી ન છુપાવ, કારણ લડાઈમાં તારું બીજું રૂપ હતું."

આ ઋચામાં, શિપિવિષ્ઠનો અર્થ યાસ્ક 'લિંગની પેઠે નગ્ન' એવો લે છે અને તેને ઊગતા આદિત્ય સાથે ઘટાવી 'જેનાં કિરણો નથી દેખાતાં' એવો એમ અર્થ કરે છે. કિરણોથી ઢંકાયેલ' અર્થ પણ તે આપે છે.

લક્ષ્મણ સરૂપના કહેવા મુજબ તેનો અર્થ ટાલિયો મનુષ્ય પણ થાય છે. ત.સં. ૨, ૨, ૧૨, ૫માં રોગી માણસ, જેનાં ખાનગી અંગો ઉઘાડાં છે એવો અર્થ પણ થાય છે. (લ.સ.). શિપિ એટલે પાણી પણ થાય છે. શુન:શેપમાંના શેપની સાથે શિપિને જરૂર સંબંધ છે.]

શીભ્ય (૫, ૧૩) વહેતા પાણીમાં રહેનાર બળદ. [શીમ્ બડાઈ મારવી]

શ્વનિ (૪, ૧૬) કૂતરાના પાલક [શ્વન્ = કૂતરો, શ્વિ+કનિન્ ઉ. સૂ. ૧. ૧૫૮ (આ.)]

વિશ્વ પ્રાર્થના

ઓ સ્નેહ અને કરુણામૂર્તિ પૂજ્ય પ્રભુ !

તને નમસ્કાર હો ! નમસ્કાર હો !

તું સચ્ચિદાનંદધન છે

તું સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન છે.

તું સર્વાન્તર્યામી છે.

અમને ઉદારતા, સમદર્શિતા અને સમતા આપ.

શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને ડહાપણ આપ.

અમને આધ્યાત્મિક અંતઃશક્તિ આપ, કે જેથી

અમે વાસનાઓનું દમન કરી મનોવિજેતા બનીએ.

અમને અહંકાર, કામ, ક્રોધ, લોભ અને દ્વેષથી મુક્ત કર.

અમારું હૃદય દિવ્ય ગુણોથી ભરી દે.

બધાં જ નામરૂપોમાં તારું જ દર્શન કરીએ.

બધાં જ નામરૂપોમાં તારી જ સેવા કરીએ.

હંમેશાં તારું જ રટણ કરીએ, તારું જ સ્મરણ રહે.

તારો જ મહિમા ગાઈએ.

કેવળ તારું જ પાપનાશક નામ અમારા હોઠ પર રહે.

અમે તુંમાં જ સ્થિર થઈએ.

હરિઃ ઐં તત્સત્

- સ્વામી શિવાનંદ